

SELÇUKLULARDAN ÖNCEKİ, PROTO-TÜRK ve TÜRK KERAMİK SANATINA DAİR

Emel ESİN

Keramik kelimesini, keramos'un manâsına uygun olarak, pişmiş balçık ve kil'den yapılmış, sanat eserleri için kullanmaktayım. Birbirine benzer tekniklerin neticesi olan, çanak-çömlek ile, pişmiş topraktan mimârî kaplamalarını, ön planda ele aldım. Ancak, Türklerin ilk vatanı İç Asya'da çok bulunan alçı ve kaymak-taşı (alabastrit) kaplamalar da bazen söz konusu edilecektir. Fakat, daha önceki bir araştırmanın¹ mevzû'u olduğu için, heykel tekniğinden, burada bahs olmayacaktır.

Kolay kırılan keramik, tabiatı gereği, hareket hâlindeki göçebelerin değil, yerleşik toplumların sanatıdır. Hatta, Kâşgarî'nin² «balık» kelimesine, muhtelif manâlar meyânında, şehir ve (keramik eserlerin malzemesi olan) balçık anlamları vermesi keyfiyetini, Tolstov³, İç Asya şehirlerinin, balçık sûrlar ile çevrili oluşuna atf etmekte idi. İç Asya, Milâddan önceki bin yıldan evvel, birbirinden uzak, küçük yerleşik toplumların yaşadığı bir kıt'a idi⁴. Milâddan önceki binyılın başında, istilâlar neticesinde, bazı kavimler, atlı-göçebelik sâiki ile, otlak peşinde, göçebe olmuşdu. Ancak, İç Asya göçebelerinin sûrlu kışlakları ve âbîdevî mezarları da bulunduğundan, bunlara yarı-göçebe denmektedir.

Kuzey İç Asya'da taş ve ağaç malzeme çoktur. İç Asya'nın kalbi olan Orta Asya'da ise, taş nâdir, fakat toprak malzeme mebzûl

1 Esin, *BMTS*, 356-64.

2 Kâşgarî, s.v.

3 Tolstov, «Goroda Guzov», 71-5.

4 Prusek, 88.

bulunmakla, bu çevredeki kadim yerleşik toplumlar, keramik sanatını Neolithik devirden beri geliştirmişlerdi. Böylece, Türk keramik sanatının geleneğini anlamak için, İç Asya'da keramik istihsâlinin uzak mâzisine kadar dönmek gerekmektedir.

I — Milâddan önceki bin yıllar

Bugünkü Türkmenistanda, Aşkâbâd civârında (Anau, Kara-tepe, Namazgâhtepe), Milâddan üç ilâ ikibin yıl önce, keramik kaplar üzerine, sulanmış balçık'dan ibâret bir astar (**engobe**) sürerek, boya ile, köşeli bir üslûbda, insan ve hayvan resimleri yapılmakta idi⁵. İç Asya'nın öbür ucunda, Çin sınırlarında, bugünkü Kansu'da, Çinli olmayan ve henüz Çin ile kültür alış-verişine girişmemiş bulunan, aralarında belki proto-Türklerin de bulunduğu⁶ yerleşik kavmler de, Neolithik devirde, **engobe** üzerine, boya ile süslü keramik kaplar vücûda getirmekte idiler⁷. Bergman'ın kanâatine göre aynı sanat az daha batıda, bugünkü Doğu Türkistanda da (Çerçen), al **engobe** üzerine, icrâ ediliyordu (Res. 1)⁸. Kansu'daki, aralarında proto-Türklerin de bulunması mümkün olan kavmler, belki Doğu Türkistanda da yaşamakta idiler⁹.

Kansu'nun kuzeyinde, kısaca, Kök-Türk devri adı ile, Ötüken illeri diye anacağımız, Hangay dağları, Orkun, Togla, Selenge ırmakları ve Baykal gölü çevresinde (bugünkü Mogolistan'da), Uygur Türklerinin atalarından sayılan, Çinlilerin «Ting-ling» dediği boylar¹⁰, **engobe** altı, kazılmış çizgilerle (**sgraffito**); veya çinko'dan, yahud kaba kumaş, veya keçeden, süslenen, damga vurarak kısmen elde yapılmış, kısmen kalıplanmış, keramik kaplar istihsâl ediyorlardı¹¹. Bu çevrede, ocak ve gömlek vazifelerini birleştiren, üç ayaklı keramikler yaygın idi¹². Bunlar Çinde de mevcûd olup, **li** ve **ting** adlarını

5 V.M. Masson, *Drevnie zemledeletzi na yuge Turkmenistana* (Aşkâbâd, 1959).

6 *KT*, 33-41'de verilen kaynaklar.

7 J.G. Andersson, *Preliminary report on archaeological research in Kansu* (Peking, 1925).

8 Bergman, 14-19 ve levha I.

9 Bkz. yuk. not 6.

10 *KT*, 30-33'de verilen kaynaklar.

11 Grişin, 82, 89, 108-109.

12 Prusek, 104.

alıyorlardı¹³ **Ting**'in târihi Türk devrindeki türkçe adı «küzeç» olacakdı¹⁴.

Kuzey İç Asya'nın ortasında, Kem (Yenisey) ırmağı vâdisinde, Milâddan önceki bin yıllarda, europeoid kavmler yaşamak idi (Afanasiyev, Andronov). Bunlar, üzeri hendesi şekillerde, sgraffito tekniğinde çizilmiş, keramik kaplar vücûda getiriyordu. Milâddan önce 1300 yılları sıralarında, doğudan, belki Ötüken illerinden gelen ve az önce söylendiği gibi Uygur Türklerinin atalarından sayılan «Ting-ling»'ler¹⁵, Kem vâdisinde mevcûd keramik geleneğine az değişiklik getirdi. Fakat bu çevreye doğru devâm eden, batıdan ve doğudan göçler neticesinde vücûd bulup, Kırgız Türklerinin de doğrudan doğruya ataları sanılan¹⁶, Tagar (M.Ö. 600-300) ve Taştık (M.Ö. III - M. V) kültürleri mensûbları, keramik sanatını ilerletecekti. Milâddan önce Kem vâdisi, Türk bakımından, husûsî bir alâkaya lâyıktır. Çünkü Aristov'u takiben, Kök-Türk harflerinin İç Asya piktogram ve damgalarından geliştiğini sanan Kiselev, Taştık kültüründe, Kök-Türk harflerine benzer damgalar tesbit etmişdir¹⁷. Tagar kültürü mensûbları, balçıkdan yapılmış, yapraklı dal şekillerini altınlamakta idiler¹⁸. Taştık kültüründe ise, ölü maskeleri¹⁹, portre sanatı eseri vechesi alıyordu (Res. 2). Kiselev'un sandığına göre, maskelerin malzemesi, alçı, kireç ve Çakmak taşı (Silicium oxid'i) karışığı bir halde idi. Ölen kimseye bakarak, veya yüzü üzerinde, yüzün muhtelif kısımları için ayrı parçalara şekil veriliyor, sonra bunlar, sulu balçık ile, birbirine yapıştırılıyordu. Maskelerin yüzündeki al ve lâciverd çizgiler, Kiselev'e, Çin târihlerinde, Kırgızların yüzlerinde ve vücûdlarında döğmeler olduğu hakkındaki rivâyeti hatırlatmışdı. Gözlere ve burun deliklerine, mühür ile damgalanmış, muhtemelen dîni manâli motifler taşıyan, ince balçık levhaları yerleştirilmişdi. Ölü ateşde yakılırken, yüzündeki maske de sert cinsden, pişmiş toprak hâline geçiyordu.

Milâddan önceki bin yıllarda, bugünkü Kuzey Çin ve onun şimâ-

13 Chêng, *Shang*, res. 33.

14 Esin, «Gök ve yer», not 277 ve 314'de verilen kaynaklar.

15 Kiselev, *MIA*, IX, lev. IV ve VIII.

16 *KT*, 10-14'de verilen kaynaklar.

17 » » »

18 » » »

19 » » »

lindeki iller, Çinli olmayan kavmlerin vatanı idi. Güneyden gelen Çinlilerin nüfuzu ile, bu iller karışık ethnik ve harsî vecheler aldı²⁰. Proto-Türk kültürünün Çin ile ihtilâtı bu uzak mâzide başlamışdı. Milâddan önceki ikinci ve birinci binyılda, Çin'e hükmeden Shang²¹ sülâlesi ve proto-Türk oldukları sanılan²², İç Asyalı Chou²³ sülâlesi devrinde, Kuzey Çin, keramik sanatının başlıca merkezlerinden oldu. Ustalar, muhtelif cevherli toprakları karışdırarak, bir kaç renkde keramik vücûda getiriyorlardı. Kurşunî, al ve kara renklerden başka, Aluminium karışığı ile, ak renkde, Çin fagfûrunun öncesi sayılan bir keramik yapılmışdı. Bizde «Çakmak taşı» ve Türkistanda Ok-taş denen Silicium halîtasını fazlaca katarak taş gibi sert, su sızdırmayan diğer bir keramik cinsi icâd edilmişdi.

Keramik kaplara şekil vermek ve süslemek ameliyesi, ekserî birlikde tatbik edilen teknikler ile, itmâm ediliyordu. İlâve tezyîni parçaların el ile yapışdırılmasından başka, bazı kaplara, çenber şeklinde keramik kısımlarını, şakûlî cihette birbirine eklemek sûreti ile, el ile şekil verilmişdi. Çömlekcî çarkı da kullanılıyordu. İçinde ip, veya kaba bir kumaş bulunan kalıplar da, şekil vermek için, istimâl edilmekte idi. Keramik kapların şekilleri bakımından, proto-Türkler ve Türklerin de kullandığı üç-ayaklı çömleklerden yukarıda bahsedildi²⁴. Çinde, keramik kapların hepsi, şekil ve süsleme bakımından, tuğ ve tahta kaplardan mülhem idi. Keramik kapların süslemeleri, üstüvânî bir kalıp çevirerek, veya tezîni levhalar ile damgalanarak da, yapılmakta idi. Bazı keramik kaplar, çömlekcî çarkında parlatılıyordu. Diğer keramiklere ise, tahta kaplarda olduğu gibi, çince *ch'i*, türkçe «sal»²⁵ denen nebâtî Çin cilâsı (*rhus vernicifera*) sürülüyordu²⁶. Çinde Shang ve bilhassa Chou devrinden beri, feldspath ve kurşun halîteleri olan lüzûcât ile, keramik kaplara, ak ve yeşil renkde, çok parlak, iki cins sır veriliyordu²⁷. Türkçe «sır» kelimesi-

20 Bkz. yuk. not 6.

21 Chêng, *Shang*, 137-55.

22 Eberhard, *Çin-Târîhi*, 17 ve 33.

23 Chêng, *Chou*, 206-216. Ok taş : Grajdankina ve diğerleri, 73.

24 Bkz. yuk. not 12-14.

25 Bkz. Clauson, s.v.

26, Chêng, *Chou*, 215.

27 Ibid.

nin de çince *ch'i*den geldiği anlaşılmalıdır²⁸. Fakat *ch'i*'nin aslen, sonradan türkçe «sal» denen, nebâtî Çin cilâsının adı olduğunu kaydetmişdik. Türk keramik sanatkârları, aşağıda görüleceği gibi, sırdan önce, «sal» dedikleri nebâtî Çin cilâsını kullanmışlardı. Çinde, Milâddan önceki binyıllarda, *Sgraffito*, veya mürekkebe ile süslemeler, sır altında kalmakta, mine'ye mümâsil, pişerken akmayan bir cins boya ile tezyînat ise, sır üstüne yapılmakta ve kaplar tekrar pişirilmekte idi.

Chou devrinde, Kuzey Çinde, ilk keramik mimârî kaplamaları kullanılmaya başlandı²⁹. Bunlar, dört-köşe, veya yarı-üstüvânî şekilde kiremidler ile, düz, yahud oymalı ve kabartmalı pişmiş tuğlalar idi.

II — Milâd sıraları

Milâd sıralarında, Çinlilerin «Hsiung-nu» dediği Doğu Hunlarının kurduğu ve Çin'in kuzey ve batı sınırlarından, Orta Asyaya uzanan büyük devlet, daha önce, birbirinden habersiz yaşayan merkezler arasında, kültür cereyanlarına yol açmış oldu. Çinliler ise, Doğu Hun devletini ortadan kaldırıp, batı sınırlarındaki iller ile ticârete başladılar. Böylece, Çin keramik teknikleri de, Türklerle meskûn bazı İç Asya illerine yayıldı. Ötüken illerinde³⁰ ve Kem ırmağı bölgesindeki Abakan³¹ vâdisinde, o devir Çin uslûbunda köşkler yapılıyor ve bunların damları, Çin tarzında, düz ve yarı-üstüvânî keramik kiremidler ile döşeniyordu (Res. 4). Duvarlar ve yerler de keramik tuğlalar ile kaplanmışdı. Abakan vâdisindeki köşkün tuğlalarında, Çin yazıları yanında, Kök-Türk harflerine benzer damgalar, Çin teşirindeki bu eserleri, kısmen, Türk ustalarının vücûda getirdiğine delil sayılmaktadır. Abakan köşkünde, Çinde yapılan, taş gibi sert ve su sızdırmaz cinsden çanak-çömlek kalıntıları da bulundu (Res. 5). Bunların tezyînatı, şakûlî oluklar ve *sgraffito* usûlunde, tırtıllı çizgiler idi. Külhânda ısınan havanın keramik borularda sevkî ile, Abakan köşkü kışın ısıtılıyordu.

Yine Milâd sıralarında, Çin'in kuzeyindeki Kara-hoto çevresi

28 Bkz. Clauson, s.v.

29 Chêng, *Chou*, 209-210.

30 Kiselev, «Drevnie goroda Mongolii», 92-3.

31 Kiselev, *MIA*, IX, 268-72.

ve batısındaki Kansu ile Doğu Türkistanda, o zamanki Çin tarzında, parlak sırlı keramik kalıntılarını ve oymalı pişmiş topraktan duvar kaplamaları kullanıldığını, Andrews³² tesbit etmiştir. Milâd devrinde, sırlı keramik kalıntıları, Doğu Türkistan'da, müstakbel Uygur başkentlerinden Toyuk'da da bulunmuştur. Süslemeli keramik'den duvar kaplamaları ise, bilhassa Hotan'da istimâl ediliyordu. Aynı devirde, Orta Asyanın güneyi ve güney-batısında, Kuşân ve Parth çevrelerinde, sırlı keramik, az nisbette mevcûd idi ve nereden geldiği tayin edilememiştir.

İç Asya'nın kuzey-batısında, Sır-deryâ vâdisinde ise, Milâddan önceki yüzyıllarda mevcûd olup, o devir Çin târihlerinin «K'ang-kü» dediği devlet, M. VIII. yüzyıl Kök-Türk kitâbesinde, Keñgeres adlı bir Türk boyu olarak tanıtılmakta idi³³. Sır-deryâ vâdisindeki, daha erken Saka kültüründen, Keñgeres kültürünü ayıran husûsiyetlerden biri, Keñgeres boylarının kullandığı parlatılmış, veya cilâlı al keramiktir³⁴. Tomaschek³⁵ şu mülâhazayı ileri sürdü: Keñgeres keramik kaplarındaki parlaklık, bazılarının sandığı gibi, cilâ ise, bu tekniğin o devirde yalnız Çinde bulunduğuna göre³⁶, Keñgeres boyları Doğudan gelmiş olmalı idiler.

III-Kök-Türk (550-745), Uygur (M. 745-840 Ötüken ilinde. VIII. yüzyıl 1212, Doğu Türkistanda), Türgiş (M. 658-766) Kaganları, Karluk (M. 766-840), Oğuz (?-XI. yüzyıl) Yabguları «Hâkâni Türk» (840-1220) merkezleri.

Kök-Türk Kaganlığı, Batı-Türk denen kolu ve tâbi'leri ile birlikte, Çin'den, batıya doğru, Hazar denizine ve Kara-denize (Kerç) kadar, ve kuzeyden güneye doğru, Ötüken illerinden Simd nehrine uzanan, pek büyük bir devlet idi³⁷. Bu sınırlar içinde, muhtelif kültürler bulunuyordu. Yine de, Kök-Türk devrinde başlayan bazı keramik tarzları, bu vâsi devletin muhtelif merkezlerinde tesbit edilebilmektedir. Bu gelişmenin ilk safhası için, keramik sanatı mütehassısları, «Kök-Türk devri keramiği» tabirini kullanmaktadır. Bir kaç araştırmacı, Kök-Türklerin göçebe-ath çoban hayatını sürdürdüğü

hakkındaki Çin kayıtlarına dayanarak, Kök-Türk çevresinde bulunan keramik eserleri, Türkler ile birlikte yaşayan Sogdak tüccârlara atf ediyorlardı³⁸. Doğu husûsiyeti gösteren motifler de Çin eseri olarak izâh ediliyordu. Fakat Türk dünyasını araştıranlar bunu tezkib etti. Kiselev³⁹, Çinlilerin göçebe olarak tavsif ettiği Doğu Hun ve Kök-Türklerin epiy sayıda kışlak şehirler (ve âbidevî mezarlar) inşa ettiklerini hatırlatıyordu. Borovka'ya atfen, Kök-Türklerin; kendi müshâhadesi ile ise, Kırgızların, gelişmiş keramik eserlerine, Kiselev dikkati çekti. Kızlasov⁴⁰, Kutlug İteriş Kağan'ın, Kuzey Çin'in şimal hudûdunda, Kara-kum'da bir şehir kurduğuna ve hatta VI.-VIII. yüzyıllardan bahseden bir Tibet kaynağında, adı «Sengetzegba» şeklinde geçen bir Kök-Türk mimârından bahs edildiğine işaret ediyordu. Tolstov⁴¹, Oğuz Yabgusunun başkenti Yañı-kent ve civârında, VI.-VIII. yüzyıllardan kalan keramiklerin, Kök-Türk mezar taşlarındaki motiflere benzer şekilde tezyin edildiğini kaydediyordu. Bernştam⁴² ise, şöyle demekde idi: Şogd keramik tarzı diye, muayyen bir uslûb yoktur. Orta Asya ticâret yollarında faâliyeti bilinen Şogdaklar ile hemzamân olan keramik tarzlarının hiç biri, Şogd'a atf edilememiştir. Halbuki, Kök-Türk devrinde, Türk mezarlarında ve kalelerinde, çok kerre türkçe yazılar ile bulunan (veya üzerinde Türk boy damgaları olan) keramikler, Kem vâdisi ve Altun-yıs'dan Batı Türkistana doğru, hep aynı uslûbu arzeder. Bu keramikler, kadîm göçebe (Keñgeres) keramiği geleneginde, katıksız al balçıkdan yoğurulmuşdu ve bunlara el ile şekil verilmişdi. Satırlara, al engobe sürülüp, parlatılmış, veyâ cilâlanmış idi. Şekiller ve tezyinât da, kadîm göçebe keramiğinde görüldüğü gibi, göçebelerin başlıca sanatlarından olan madenî ve tahta eserlerden ilhâm almışdı. Süsleme olarak, Bernştam Kök-Türk kemer tokalarındaki kalp ve hilâl motiflerine

38 Bkz. Raspopova.

39 Kiselev, «Drevnie goroda Mongolii», 92-3. Aynı müellif, *MIA*, IX, 268-70 (Borovka'ya atf), 327, 331-33, lev. LIV (Kırgız eserleri).

40 Kızlasov, 47.

41 Tolstov, «Goroda Guzov», 70.

42 Bernştam, *MIA*, XIV, 78, 120, 123, 126-134. Damgalı Türk keramiği: E.A. Davidoviç, «Raskopki zamka Kalay-bolo (Kal'a-i bâlâ)», *TTAE*, 87, res. 13 (Batı-Türk); Pletneva, res. 3/4, 5. (Oğuz çevresinde, çağ ağacına benzer harf veya damga). Kalb motifi Bernştam'ın gösterdiği kemer tokalarından başka, Kök-Türk mezar taşlarında da tasvir edilmekde idi: *KT*, lev. XLVIII/a.

32 Andrews, II, 2-3, 184. Orta Asyanın güneyi için, bkz. Taşocaev, 8.

33 Esin, «Fârâbi», 87 ve not 29'da verilen kaynaklar.

34 Tolstov, *Khorezm*, 101.

35 Tomaschek, 138.

36 Bkz. yuk. not 25 ve 26.

37 *KT* 76'da verilen kaynaklar.

işâret ediyordu. Marşak ve Al'baum⁴³, bilhassa keramik şekillerini araştırdılar. Türk madenî kadehleri (Res. 8, 9) ve Türk mezar heykellerinin ellerinde tuttıkları kadehlerin şekillerinin, çanak ve mağrabâya benzediğini tesbît ile, bu şekillerin Türk sülâlelerinin M. VI-VIII. yüzyıllarda hâkim buldukları Batı Türkistan merkezlerindeki keramik kadehlerde (Res. 10, 11) taklîd edildiğine işâret ettiler. Marşak⁴⁴, şu husûsa dikkati çekiyordu. Batı Türk devleti 550 sıralarında Türkistana hâkim olup, 658'de sona erince, o illere vâli olarak yollanan Türklerin çoğu, müstakil beylikler kurdular: Bu beylerin kullandıkları, ekserî altın'dan, değerli Türk kadehleri, keramik ustaları tarafından bütün Batı Türkistanda taklîd edildi. Marşak'ın işâret ettiği gibi, Kâşgarî'nin «Argu» dediği kuzey-batı Türkistanda, 580-658 arasında, Batı-Türk başkentlerinden olan Suyâb Balasagun (Ak-beşim), 658'de, Türgiş ve 766'da Karluk hükümdârlarına geçmişdi⁴⁵. Mîlâdî VII-VIII. yüzyıllarda Taşkent⁴⁶; Fârâbî'nin vatanı Keñgü-tarban⁴⁷ (Otrar); Fargâna⁴⁸; Uşrûsana⁴⁹; Pencikent⁵⁰; Buhârâ⁵¹ (ve Baykend); Huttal ve Çaganiyan⁵² Türk sülâleri idâresinde idi. Şogd'da⁵³, Afrâsyâb (eski Samarkand), Talu-barzu, Kâfir-kale ve Çilek'de, eğer aslen Türk değilse bile, Türkleşmiş bulunan Keñge-

43 Marşak, «Vliyanie...». Al'baum, 193.

44 Marşak, «Vliyanie...» 180 v.d.

45 Esin, «Türk sanatında Kara-hanlı...», I-Ak-beşim bölümü ile, *KT*, not IV/25-26'da verilen kaynaklar.

46 Taşkent: *KT*, 121 ve not IV/29'da verilen kaynaklar. Taşkent keramiği: Ahrarov ve Gulyamov.

47 *KT*, 121 ve not IV/29'da verilen kaynaklar. Keñgü-tarkan keramiği: Akşev-Baypakov-Erzakoviç ve Esin, «Fârâbî».

48 Fargâna: *KT*, 121 ve not IV/24'de verilen kaynaklar. Fargâna keramiği: Bernştam *MIA*, XXVI ve Zadneprovskiy.

49 Uşrûsana: *KT*, 121 ve not IV/30'da verilen kaynaklar. Uşrûsana keramiği: Brikna, a.g.e.

50 Pencikent: *KT*, 121 ve not IV/31'de verilen kaynaklar. Pencikent keramiği: N.V. Bentoviç, «Keramika verxnogo sloy Pencikenta (VII-VIII vv)» *MIA*, CXXIV (M., 1964).

51 Varahşa sarayı ve keramiği: *KT*, 121 ve not IV/32 ile lev. LXV/e'de verilen kaynaklar. Baykend keramiği: bkz. M.M. D'yakonov «Keramika Paykenda», *KSIIMK* XXVIII (M. 1949).

52 *KT*, not IV/34'deki kaynaklar. Divar resimlerinde Türk «idiş»leri: Al'baum, 193.

53 *KT*, 121 ve not IV/33'de verilen kaynaklar. Keramik: Grigor'ev ve

res sülâleleri hükmediyordu.

Doğu ile Batı Türkistan'ın aynı Batı-Türk idâresinde bulunduğu 550-658 yıllarında, Türkistan'ın bu iki mıntıkası arasında, muhtelif sanat kollarında uslûb birliğine Bernştam işâret etmişdi⁵⁴. Bernştam, Batı Türkistanda, Türgiş devri (658-766) üzerinde durmamışdı, çünkü, Batı Türklerden sonra, Türgiş'lere geçen, Kâşgarî'nin «Argu» adını verdiği Talas ve Çu vâdilerindeki Türgiş sanatı henüz aydınlanmamışdı. Türgiş başkenti Ak-beşim (Suyâb) kazılarında çıkan Şogd-Uygur harfleri ile Türkçe yazılı Türgiş sikkeleri⁵⁵ de bilinmiyordu. Türgiş devrinden Ak-beşim keramiğini Raspopova⁵⁶ ele aldı ve Bernştam'ın Şogd keramik tarzının bilinmediği hakkındaki mülahazasını redde uğraşdı. Ancak, Raspopova, Şogd'lara atfettiği keramiğine numûne olarak, Batı Türk ve Türgiş devri, madenî kadehleri taklîd eden, Bernştam'ın Türk olarak belirttiği keramik şekillerini göstermişdi (Res. 12, 13, 14). Daha sonra bu tarz kadehlerin Türklerde bulunduğunu Marşak⁵⁷ teyyid edecekti.

Karluk devrinde (766-840) de, Türkistan birliği kısmen vârid idi⁵⁸, çünkü Karluklar, Sâmanîlerin idâresindeki güney-batı Türkistan ve Uygurların hâkim bulunduğu Kuzey-doğu Türkistan çevresi dışında, bütün Türkistan'a sâhib bulunuyorlardı. Ayrıca, T. Abe ve Bernştam⁵⁹, Uygurların, VIII. yüzyılda, merkezleri Ötüken ilinde iken, Kuzey Türkistan'ın hem doğusuna, hem batısındaki «Argu»'ya hâkim olduklarını gösteren târihî ve ikonografik deliller ileri sürdüler. İslâmî «Hâkânî Türk» devrinde (926-1220), Güney-doğu Türkistan'da Kâşgar ve Hotan ile, Batı Türkistan'ın hepsi, aynı sülâlenin idâresinde birleşmişdi⁶⁰. Böylece, Kök-Türk devrinde başlayıp, Tür-

Marşak, «Vliyanie...» (Talu-barzu, Kâfir-kale). Çilek: B.I. Marşek-Ya. Krikis, «Çilekskie çaiş», *TOVGE*, X, (Leningrad, 1969).

54 Bernştam, *MIA*, XIV'de, 31'de, Buhârâ ilinde, Varahşa sarayındaki ve Doğu Türkistan'daki divar resimleri arasında benzerlikleri, Batı-Türklerden Tu-lu Kagan'ın, VIII. yüzyılda, her iki şehirde hükümdâr bulunmuş olmasına atf etmektedir (*KT*, 235'de tafsilâtı).

55 Bkz. yuk. not 45.

56 Raspopova, 140-44.

57 Bkz. yuk. not 44.

58 *KT*, 156-60'da verilen kaynaklar.

59 A. Haneda, «Introduction», *Acta Asiatica*, XXXIV (Tokyo, 1978), 6-7. Bernştam, *MIA*, XXVI, 123-26.

60 Bkz. *KT*, 156-57 ve VI. bölümde verilen kaynaklar.

giş ile Karluk-Uygur devirlerinde devâm eden ve Hâkânî Türklerinin İslâmı kabûlu ile, yeni vecheler alan, VI.-XIII. yüzyıllardan Türk keramik sanatı, bir bütün olarak ele alınmaktadır. Bu asırlardan, Türklere atfedilen keramik eserlerinin bulunduğu, kimisi hükümdâr ordugâhı, veya başkenti olan, araştırma ve kazı merkezlerinden bir kaç numûne verilebilir.

a — Ötüken illeri ve Kem vâdisi

Kök-Türk devrinden, Orkun vâdisindeki mezarlarda, pişmiş topraktan su boruları, kısmen tezyîni kabartmalı olan dam kiremidleri (Res. 6), koruyucu sayılan ejder maskeleri ve al renge boyanmış yer-tuğlaları bulundu. Jisl, Köl Tigin âbidesinde Kök-Türk sanatkârı Yollug Tigin ve yardımcılarından başka, Çinlilerin de çalıştığına dayanarak, bütün keramik eserleri Çinlilere atf etmektedir⁶¹. Ancak, Abakan evi (Res. 4, 5) münâsebeti ile kayd edildiği gibi, Çin usûlünde keramik sanatının Milâd devrinden beri Türklerce bilinmekte olduğu da bir gerçektir. Nitekim, Köl Tigin tapınağındaki tezyîni kiremid'in (Res. 6) mümâsilleri, Batı Türkistan'da, «Tu-lu» Kaganın sarayı Varahşa'da ve Argu'da da, Batı Türk devrinde, kullanılıyordu (Res. 7). Esâsen söz konusu süsleme, Buddhist sanata bağlanmakta ve açılmış bir lotus çiçeği ile Türk Buddhist metinlerinde «yincü tiziği» denen inci dizisinden ibâret idi. Açılmış çiçek motifi, Kırgız «olma»'larında da mevcûd idi (Res. 15). Maskeler ise, Taştık kültüründen beri (Res. 2), proto-Türklerin geliştirdiği bir sanat idi. Çinli ustaların bulunmadığı başka Kök-Türk mezarlarında da, Köl Tigin tapınağındakilere mümâsil, fakat açıkca Türk sanatına bağlanmayan, taş ve keramik maskeler gözükmektedir. Tonyukuk'un tapınağındaki keramik'den dört korkutucu maske (Res. 3), Kök-Türk mezar taşlarındakilere benzemektedir⁶². Ayrıca, Çin imparatorunun, Köl Tigin tapınağındaki çalışmalara yardım için yolladığı sanatkârların eserlerini dikkatle kaydeden Çin târihcileri, nakkâş'lardan söz edip, keramik'den bahs etmemekte ve şöyle demektedirler: «Imperator, (Köl Tigin) için ismarladığı ağıtı, onun mezar taşına yazdır-

61 Jisl, a.g.e. Varahşa sarayı ve keramiği : bkz. yuk. not 51. Yincü tiziği : bkz. aşağı. not 96.

62 Esin, «Gök ve yer», 33, 35, lev. II/b; IV/b.

dı. Ona bir heykel, ve dört duvarlarında onun savaşlarını tasvir eden resimler bulunan, bir tapınak yaptırdı. Bu iş için altı tanınmış nakkâş yolladı» (Liu 288-89).

Ötüken ilinde, VIII. yüzyılda inşâ edilen Uygur başkenti Ordu-balık'da, Kiselev⁶³ araştırma yapmıştı. Hükümdâra mahsûs olup, «ordu» denen iç kalenin, çok katlı, 10 metreden yüksek bir «ükek»⁶⁴ (burc'u), ayrı bir saray teşkil ediyordu. Bu sarayda duvarlar, zengin şekilde süslemeli, geç T'ang (618-907) mimârî keramiğine benzer, fakat tuğ levhalar ile de müzeyyen bulunan tuğlalar ile kaplı idi. Çatı kiremidleri Çin tarzında idi. Keramik borularla gelen, küllhanda ısıtılmış hava vâsıtası ile, bu sarayın da teshîni temîn edilmişdi.

Sofra takımı çanak-gömlekten bahs etmeden, belki bu eşyanın türkçe adlarını hatırlatmak gerekir. Ageeva ve Patseviç⁶⁵, Kâşgarî'ye⁶⁶ atf ile, destî ve ibrikler için, türkçe «kumgan» ve Türklerce kadeh olarak da kullanılan kâse ve maşraba şekillerine (Res. 8, 9 ve 11) «idiş» demektedirler. «İdiş» kelimesini, Batı Türkistanlılar ve Oğuzlar, bilhassa değerli vasfda kadeh ve diğer kaplar için kullanmakta idi. Kâşgarî, «idiş» (al-kaş'ah, veya al-kâsah : toprak çanak, veya kâse) tabîrlerini istimâl ederek, bunlardan sırlı olanlara «sırlı ayak» demektedir. Çin kâsesine «çalıng-ayak» deniyordu. «Çalıng» kelimesi, belki çince ch'a (çay) manâsını muhtevî bir asıldan geliyordu. Bir de Türk «ayak»'ı (al-kaş'at utturkiyyah) vardı ki bu da sırlanmakta idi. «Çanak» tabîri ise, tuzluğa benzer, mahrûti şekilli, ağaç kaplara verilmekte idi. Oğuzlar «çanak» kelimesini, toprak malzemeye de teşmîl ediyordu. Büyük «ayak»'lara «yogrı» denmekte idi. «Kaşuklug ayak» (kaşıklı ayak) adı verilen bir cinsden de, Kâşgarî, söz etmektedir. Çömlekcî çarkı kullanmağa «ayak evürmek» deniyordu. «Ayak»'ları sırlayan kimse «ayakçı» ismini alıyordu.

63 Kiselev, «Drevnie goroda Mongolii», 94. Ordu-balık : KT, 113-115'de verilen kaynaklar.

64 Clauson, s.v.

65 Ageeva-Patseviç, 157.

66 Bkz. Kâşgarî, varak 42, 54, 192, 246, 436, 466 ve indeks. Bazı farklı okuyuşlar için, bkz. Clauson, s.v.

Toprak malzemeden destî ve ibriklere ise, Kâşgari, «olma» adını vermekte, eğer bunlar hükümdâr sofrasına mahsûs ise, «sagrak» ismini kullanmaktadır. Çinlilerin «Hu» tesmiye ettiği, Çinin şimâlindeki ve batısındaki milletlere atf edilen ve Uygurların da kullandığı (Res. 12), kuş başlı, veya kuş-gagalı (Res. 13) ibriklere, Türkler «kazlayu baş» (Kaz-gibi başlı) diyordu⁶⁷. Türkler, başka hayvan ve insan başı tasvirleri ile de, «olma»'ları süslerdi (Res. 12, 17, 33).

Borovka ve Kiselev'in⁶⁸, Ötüken ilindeki Togla vâdisinde ve Sibiryâ'da Kem vâdisinde buldukları Kök-Türk devri mezarlarında, Milâd sıralarından Kırgız çevresindeki Abakan evinde çıkan tarzda, taş'a benzer, su sızdırmayan «olma» kalıntıları bulundu⁶⁹ (Res. 15). Kiselev'in tahminine göre, bu teknik, Abakan evi devrinde, «Hsiungnu»'lar ve Kırgızlar tarafından, Çinden öğrenilmişti⁷⁰. Bu «olma»'lar, büyük çapda, boynuz şekilleri ve kuşaklar ile, damgalama veya sgrafitto teknikleri kullanılarak, süslenmişti (Res. 15). «Olma»'ların altında açılmış lotus'e benzer bir motif görülüyordu.

Kızlasov'un tahminine göre, Ulug Kem vâdisindeki, Türk «ordu» geleneğinde, iç-içe iki kaleden müteşekkil bir yapıyı, 750 sıralarında, Uygur Kagani Bayan Çor binâ etmişti⁷¹. Burada, Kızlasov, değerli cinsden keramik, hatta belki Çinden gelen «fagfur» kalıntıları bulmuştur. Bu kalede ve aynı çevrede, bazı Uygur devri mezarlarında, güzel nisbetleri ile dikkati çeken, Milâd sırasından Abakan evinden keramiklere (Res. 5) benzer, tûlânî yönde, ince oluklar ile süslü «olma»'lar (Res. 16) ile, Batı Türkistan'da Kök-Türk devrine âid kazılarda çıkan, parlatılmış, al renkde keramik de kullanılıyordu.

b — Kuzey-doğu Türkistan'da Uygur devri keramiği

Kem vâdisinin güneyinde, T'ien-shan dağlarını aşınca, Doğu

67 «Kazlayu» ve diğer insan ve hayvan başlı Türk ibrik ve destileri : *KT*, 108 ve not III/188'de verilen kaynaklar. «Ivrik başı kazlayu» : Kâşgari, I, 100.

68 Bkz. yuk. not 39.

69 Bkz. yuk. not 31.

70 Bkz. yuk. not 39.

71 Kızlasov, 61.

Türkistan'ın kuzey kısmına varılmaktadır⁷². Milâd sıralarında, bu ilde Çinlilerin «T'ie-lê» dediği Türkler yaşamakta idi. «T'ie-lê»'ler, M. 468-540 arasında, Beşbalık ve Koço⁷³ şehirleri merkezleri olan bir kaganlık kuracaklardı. Kök-Türk Kaganlığı, «T'ie-lê»'leri 540'da ilhâk edince, bu çevredeki başkent olarak, Kara-şehir'i⁷⁴ seçtiler. «T'ie-lê» boylarına mensûb Uygurlar, Kuzey-doğu Türkistan'a VIII. yüzyılda nüfûz ederek, 845-1212 arasında, burada kaganlık kurup, Beşbalık ve Koço'yı başkent ittihâz ettiler. Beşbalık ve Koço şehirleri ile, Tarım ırmağı vâdisinde yapılan araştırmalar ve kazılar, bu muntakanın bir keramik sanatı merkezi olduğunu gösterdi. Bu ilde her cins keramik, çanak-çömlek, duvar ve yer tuğlalarından, şu muhtelif tarzlar mevcûd idi: Kırgızlar ve Kök-Türkler'dekine mümâsil, taş'a benzer keramik; muhtemelen Kâşgari'nin «koğuş» dediği ağaçdan alet ile⁷⁵ parlatılmış «olma»'lar; türkçe «sal»⁷⁶ denen, Çin cilası sürülmüş bulunanlar; boya ile nakışlı ve cilâlı parçalar; damgalama ve yapıştırma usûlleri ile kısmen, veya başdan aşağı süslemeli keramikler (Res. 20); az sırlı, veya parlak sırlı çanaklar, «olma»'lar ve tuğlalar⁷⁷. Bunlardan, sarı zemin üzerine, çiçek ve dal nakışlı, cilâlı duvar tuğlaları (Res. 37), Uygur'ların duvar resminde de görülen (Res. 51), bizim «Bin-dal», Türkistanlıların «Min-dal» dediği motifi temsil etmektedir.

Koço'nun duvar kaplamaları hakkında Grünwedel şöyle demektedir: «İdikutşehri'nin (Koço'nun) bütün (alt) yapıları, güneşde kurutulmuş tuğladan idi... en büyükler 46 x 23 x 14 sm. boyunda... Kaplama (ve döşeme) olarak, pişmiş, ve sırlı tuğlalar kullanılmıştı.... Bunların iki türü vardı: mavimtrak ve yeşil sırlı» (Grünwedel, «İdikut», 8, not 1). Sırlı tuğlaların bazısı, açılmış lotus ve inci dizisi motifleri ile süslenmişti (Res. 52).

Uygur'ların «balık» adını verdikleri surlu şehir ve «kalık»⁷⁸ de-

72 Kızlasov, 61.

73 »

74 Radlov'un Bilge Kagan'a atf ettiği mezar-taşı : *KT*, lev. XLVIII/a.

75 Esin, «Türk sanatında-Kara-hanlık...», I-Ak-beşim bölümü ile *KT*, not IV/25-26'da verilen kaynaklar.

76 Raspopova, 140-144.

77 Marşak, 180 v.d.

78 Bkz. yuk. not 75.

dikleri, surlar üstündeki köşk resimlerinde de (Res. 51), surların köşe kuleleri ve onların kubbeleri ile, «kalık»ların sedleri ve damları, renkli tuğla ve kiremidler ile kaplı gözükmektedir⁷⁹. Damların, kuş şeklinde, oymalı kiremid kısımları da vardı (Res. 51). Kiremidler gök renginde; tuğlalar, mavî, sarı ve beyaz renklerde tasvir edilmiştir. «Kerekü» (kubbeli Türk çadırı) kubbesine, türkçe, «egin» ve kubbelerin iç kısmına, yine türkçe «uyuklug» denirken, kubbenin dışına, çinceden gelme olan «çunğbin» adı verilmesi, mimârî kaplamalarda, Çin tesirine işaret etmektedir. Türk asıllı Tabgaç⁸⁰ sülâlesi (386-556), saray damlarını sırlı çini ile kaplamakta olduğundan, bunlar ile kültür yakınlığı olan Uygurlar da, belki, aynı usûlu takibediyordu.

Batı-Türk hükümdârlarının Kuzey-doğu Türkistandaki başkentlerinden Kara-şehr'de bir yapı ile, Türgiş başkenti Suyâb-Balasagun (Ak-beşim)'daki Buddhist tapınaklardan birinin, pişmiş tuğlaların muhtelif şekilde dizilişi ile örülmüş duvarları, Uygurların da kullandığı, Çin tarzında, «ırk» (ideogram) ve dört-köşe mühürleri hatırlatıyordu⁸¹. Bu tarz, Hâkânî ve Selçuklu mimârîsinin, Kûfî yazılar teşkil eden tuğla mosaik ile kaplı duvarlarının⁸² öncüsü olarak gözükmektedir.

Kuzey-doğu Türkistanda, VI. yüzyılda, Batı-Türk hükümdârlarının «ordu» su bulunan Ak-tağ ve Yulduz vâdisinin civârında, Buddhist tapınak külliyeleri mevcûd idi. Bunlardan Kum-tura⁸³, Le Coq ve Pelliot tarafından bulunup, henüz okunmamış, Kök-Türk ve Brahmi harfleri ile yazılı, Türk dilinde, üç Buddhist kitâbe ile temâ-yüz ediyordu. Böylece Batı-Türk devrine bağlanan ve sonradan Uygur merkezi olan Kum-tura'da, pek çok, yeşil sırlı mimârî keramik bulunmuştur. Bu husûs Le Coq tarafından, Berlin, Dahlem'deki Tur-

79 Taşkent : *KT*, 121 ve not IV/29'da verilen kaynaklar. Taşkent keramiği : Ahrarov ve Gulyamov.

80 *KT*, 121 ve not IV/29'da verilen kaynaklar. Kengü-tarkan keramiği : Akışev-Baypakov-Erzakoviç ve Esin, «Fârâbî».

81 Fargâna : *KT*, 121 ve not IV/24'de verilen kaynaklar. Fargâna keramiği : Bernstam, *MIA*, XXVI ve Zadneprovskiy.

82 *KT*, 121 ve not IV/30'da verilen kaynaklar.

83 *KT*, 121 ve not IV/31'de verilen kaynaklar; *KT*, 228-29'da verilen kaynaklar.

fan Sammlung'un katalogunda, oradan getirdiği kabartmalı ve parlak sırlı parçaların kaydına ilâve edilmiştir⁸⁴.

c — Kuzey-doğu Türkistanda, Karluk ve «Hâkânî Türk» devri.

Güney-doğu Türkistanın büyük Buddhist merkezlerinden Kâşgar⁸⁵, VI. yüzyıldan itibaren Batı Türk idâresinde olup, daha sonra, belki onların ahfâdı olan Hâkânî Türk soyunun idâresinde bulunacaktı. Bu şehir, Hâkânî sülâlesinden Satuk Bugra Han'ın İslâmiyeti kabûlüne, 926 sıralarında, sahne olacaktı. Kâşgar ilinin de Buddhist devirden beri, keramik sanatı merkezi olduğu anlaşılmıştır⁸⁶. Sırsız, ve sırlı (bilhassa yeşil renkte), süslemeli «olma»lar (Res. 13), çanaklar, maskeler ve duvar kaplamaları kalıntıları, Kâşgar ilinde bulunmuştur. Bu ilde, İslâmın kabûl târihi olan M. 926'dan hem önce, hem sonra, sırlı mimârî keramiği kullanıldığını M. Paul-David, şöyle ifade etmektedir: «Buddhist ve İslâmî devirden (Kâşgar civârında) Tumsuk harâbelerini gezerken, Pelliot, mükerreren, yeşil renkte, sırlı, mimârî kaplamaları kalıntıları ile tuğlalar,.... bir de maske bulmuştu..... Bir kaç yıl sonra, Le Coq'un, Tumsuk tağ'da bulunduğu, henüz yerinde duran bir (Buddhist) tapınakda..... heykelin kaidesi⁸⁷..... ve bir yan duvar, dağ manzaraları gösteren, kabartmalı ve sırlı, yeşil renkte tuğlalar ile kaplı idi. Artık isbâta lüzûm kalmadı : yeşil sırlı mimârî keramiği tekniği, (Kâşgar'da), İslâmdan önce (de) bilinmekte idi» (*Hambis*, II, 108-109).

Türkistan keramik eserleri arasında, ocaklar da bulunuyordu. Doğu Türkistan ocakları (Res. 48), Osmanlı ocakları gibi, duvarın dışında bulunan, yarım-kubbe şeklinde bir künbed ile tebâruz ediyordu.

d — Batı Türkistanda, Oğuz ve «Hâkânî Türk» keramiği

Batı Türkistan ocakları (Res. 49) ayrı bir geleneğe bağlıydı. Bernstam, Şogd tarzı keramik olmadığı mülâhazası ile beraber,

84 Berlin, Dahlem, Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Turfan Sammlung, III-1668 ve III-7113/b numaralı kalıntılar.

85 *KT*, 120 ve not IV/7'de verilen kaynaklar.

86 Andrews, 329, 332, 337; *Hambis*, II, 108-109, 393-94, 407-12, 417-18. *Hambis*, I. lev. CXI-CXXIII.

87 Bkz. *BSM*, III, 15-16.

Ageeva ve Patseviç'in hilâfına, Şogd kültürünün Türkler üzerinde, ateşperestlik şeklinde, tesir ettiği kanâatinde idi⁸⁸. Böylece, Karluk (766-840) ve Hâkânî (840-1220) devirleri keramik eserlerinde, ölenlerin kemiklerini saklamağa mahsûs nâvs'lara mümâsil olarak, ateşperest ayınları ile ilgili saydığı türkçe «oçok» ve «yula» denen (keramik) ocak (Res. 49) ve çirag'ları (Res. 50), Bernştam Şogd geleneğine bağlamaktadır. Ageeva ve Patseviç ise, bu keramiklerin dîni manâda olmayıp, ev eşyasının gittikçe keramikden yapıldığı fikrini ifâde etmektedirler. Ocak, soğuk illerde vaz geçilmez bir unsur olarak, ateşperest olmayan Doğu Türkistanda da vardı (Res. 48). Karluk devrinde ilk görünen Batı Türkistan ocakları ise, belki de Türk «kerekü» (çadır) geleneğine bağlanıyordu. Çünkü bunlar, «kerekü»'de kullanılan, Kâşgari'nin «köçürme-ocak» dediği mangal şekline yakın, ekserî odanın ortasında ve kubbenin merkezindeki baca deliği altında yer alan bir dâirevî çukur ve onun önünde, at-nalı şeklinde, tezyîni keramik kısımdan ibâret idi⁸⁹. Ocak tezyînatını (Res. 49), da ateşperestlik ile ilgili sayanlar vardır. Halbuki, Karluk ve Hâkânî devrinde belirip, «kerekü» ocağına benzeyen Batı Türkistan ocaklarının, «kerekü» ocağının temsîli manâlarına⁹⁰ da vâris olduğu, Sebük Tigin hakkındaki bir rivâyetten bilinmektedir. Sebük Tigin, H. 359/969 yılında, ruyâda, müstakbel sülâlesini, ocaktan biten bir ağaç şeklinde görmüştü. «Kerekü»'nün, gök timsâli olan kubbesini destekleyen ağacın «sırık» (sırık) adını, Uygurlar, yer-yüzünün mihreri sayılan sütûna da vermekde idiler. Hâkânî sikkelerinde bazı görülen nar dalı motifi de belki sülâle timsâli idi. Böylece, «kerekü» ve onun merkezindeki ocak ile ağaç, mikrokosm nisbetinde, kâinât timsâllerinden idiler. Karluk ve Hâkânî devri ocaklarında görülen motifleri, bu manâlarda da anlamak mümkündür: sülâle timsâli ağaç (bazen nar ağacı); «Kün-ay» denen ve hükümdârlık timsâli olan,

88 Bernştam, *MIA*, XIV, 120. Ageeva-Patseviç, 178. Oçok, yula : Clauson s.v.

89 Doğu Türkistanda ocak şekli : *BSM*, III, res. 14. Batı Türkistan'da ocak şekli : Pugaçenkova-Rempel' (1972); Rempel' 126-30. Ocağın, kubbeli ve kubbenin tepesinde baca deliği bulunan Türk «kerekü»'sünde (çadır) ve «kerekü» şeklinde odalarda yeri : Esin, «Türk kubbesi», lev. VII/g, h, i.

90 Kerekü, oçok ve sırık'un temsîli manâları : Esin, Kün-ay, ateş timsâli kuş, Evren : Esin, «Gök ve yer», 5, 15, 16, 29, 32, 72, 77.

güneş ve ayın ictimâmî gösteren şekil; Türklerde (ve Çinde), gök zirvesi ve ateş timsâli olan kuş; gök çarkını çevirdiği sanılan semâvî ejder (Evren). Oğuz ilinde, keramik «tandır»'lar da yaygın idi (Res. 43). Bunlarda da, bazen güneş motifi bulunuyordu.

Batı Türkistanda, Batı-Türk ve Karluk devirlerinden itibâren, Türklerde mevcûd bulunan ayaklı madenî tepsilerin keramikden mü-mâsilleri de yapılmaya başlandı⁹¹. Kâşgari'nin «ayaklıg tevsi» (tepsi) dediği bunlar olsa gerek. Bunların da dekor'unu ateşperestliğe bağlamak isteyenler mevcûd ise de, «tevsi»⁹² kelimesi, çince «tieh tzu»'-dan geldi ise, «ayaklıg tevsi»'leri Şogd ateşperestliğine ircâ etmek imkânı bulunmamaktadır. Batı-Türk, Karluk ve İslâmdan önceki Hâkânî başkentlerinden Taraz'da bulunan ve bir yüzünde bir hatun tasviri olan keramik tepsi, Senigova tarafından, dîni bir mânâ verilerek, Batı Türk devrine atf edilmiştir (Res. 27, 28). Söz konusu tepsi, Türklerin «liv» dediği ve yine çinceden gelen bir mefhûm olan, astral mabûdlara aş vermek için kullanılan kap olabilir. O takdirde, tasvir edilen hatun, astral bir ilâhe olabilir, çünkü hilâl motifi ile birlikde gösterilmiştir. Ancak, Türk hükümdârları da, «ışküm» denen çukur tepsilerde yemek yediklerinden, Taraz'da bulunan keramik tepsi (Res. 27, 28), sâhibesi olan bir hatunun tasviri ile de süslenmiş olabilir. Marşak'ın işaret ettiği gibi, Batı-Türk devri Talubarzu keramiklerinde de, sâhibeleri olabilecek kimselerin tasvirleri bulunuyordu (Res. 29).

Bernştam'ın⁹³ tabiri ile, Karluk keramik sanatkarının başlıca kaygusu, süslemek idi. Bernştam'a göre, Karluk keramiğindeki zengin tezyînat, bilhassa Buddhist motifler (Res. 25), Uygur keramiğinden mülhem idi (Res. 19). Hatta, Bernştam, Abe'nin fikrine katılarak, VIII. yüzyılda, Kuzey-batı Türkistanın Uygur nüfûz çevresi içinde olup, Argu ilinde Uygurlar bulunduğunu sanmakda idi⁹⁴. Buna işaret olarak, Bernştam, Argu'daki küplerin üzerinde, Uygur harfleri ile türkçe ibâreler bulunduğuna dikkati çekiyordu. Ancak, 658-766 arasında, Argu'nun Türgiş idâresi altında olup, Türgişlerin de

91 Ayaklı tepsiler : bkz. yuk. not 88. Madenî ayaklı tepsi : Marşak, *Serebro*, T. 37.

92 «Ayaklıg tevsi», «ışküm», «liv» : bkz. Clauson ve Kâşgari, III, 50 (ayaklıg tevsi).

93 Bernştam, *MIA*, XIV, 131.

94 Abe : bkz. yuk. not 59.

türkçeyi Şogd-Uygur yazısı ile yazdıkları, Bernştam'ın eserini yayınladığı 1949 yılında, henüz açıkça belirilmiş değil idi.

Karluk ve onların devâmı olan «Hâkânî Türk» sanatkarlarının, ekserî aynı eser üzerinde yer alan, muhtelif teknikler⁹⁵ ve çeşitli motifleri⁹⁶, birlikde kullandıkları, araştırmacıların bilhassa kaydettikleri bir husûsdur. Tekniklerden, aşağıda sözü edilecek, boyama, cilâlama ve sırlama dışında, elde şekil vermek; çömlekcî çarkı; tezyîni parçaları ayrı yoğurup yapıştırmak; **sgraffito**; düz, veya helezonî taraklama; noktalama; **champ-levé** denen oyma ve bilhassa damgalama, Karluk ve Hâkânî keramiklerinde birlikde icrâ ediliyordu. Motiflerden, şunlar çoklukda idi: örülü sağ, veya «yip» (ip) (Res. 18); Buddhist ikonografisinde ebediyet remzi olan, örülmüş ve düğümlemiş, dört düğümlü cinsine türkçe «tügsin» denen şekil (Res. 25, orta dâiredeki motif); bağlı kuşak (Res. 24); kemere benzeyen çemberler (Res. 20, 21, 22); Buddhist sanatta açılmış lotus, türkçe adı ile «hua» olarak düşünülüp, İslâmî devirde «gül» denen ve yıldız şekline de giren motif (Res. 43, 49 sağdan üst ikinci); Buddhist eserlerde lotus goncası iken, İslâmî devirde sadece gonca adı alan çiçek (Res. 38); ölümsüzlük timsâli nar; yapraklar; «Bin-dal» (Türkistanda «Min-dal») ismi verilen, helezonlu nebâtî kıvrımlar (Res. 26); çam, veya kavak, yahud-sevrî cinsden, uzun ağaçlar (Res. 41); üçgenler; baklavalar; Buddhist motiflerden, «moncuk», «erdini»; «üç erdini» (üç cevher Triratna) adını alan cevher ve inci dizisi ile, her devirde, Türk sanatının husûsiyeti olan yürek şekilleri (Res. 48) gibi. Bu motifler, Türk sanatının uslûbuna uygun olarak, büyük çapta idi. Bazen, tek bir motif, bir keramik eseri tezyîne yetiyordu (Res. 31). Damgalama usûlunun kıdemi sebebi ile, bütün motifler, ekserî merkezî bir gül etrâfında, mütevâzın şekilde dizilerek, birbirinden ayrı durmakta idi. Karlukların ve onları takiben «Hâkânî» Türklerinin, çok süsleme temâyülü, dış ve iç mimârîde kullandıkları pışmış-toprak (Res. 48, 49, 50) ve kaymak-taşı (alabastrit) (Res. 45, 46, 47) kaplamalara da teşmîl edilmişdi. Mimârî cebbelerin hu-

sûsiyeti olan, sıra-sıra dizilmiş yarım-kuleler, sütunlar, kemerler ve mazgallar, küçük çapdaki keramiklerde de yer alabiliyordu.

Batı-Türk, Türgiş ve Karluk devri keramiği, çok kez, al renkde ve cilâlanmış idi⁹⁷. Ak ve sarı engobe üzerine, kalın çizgiler ile, büyük çapta, yukarıda sayılan motifler boyanabilmekte idi. Diğer tekniklere nisbeten, Batı-Türk, Türgiş ve Karluk devirlerinde, Batı Türkistanda, sırlı keramikler daha az sayıda idi. Taşhocaev'in yaptığı tahlillere göre, ilk safhada, mavimtrak-yeşil renk veren, kurşun ve çinko haliteleri karışığı bir sır kullanılıyordu. Sarı renkde sırlar mevcûd, fakat nâdir idi. Kahve-rengi sırlar, İslâmdan önceki son devrede belirdi. Taşkend'de, Tudun pâyeli Türk hükümdârlarının bir sarayı olan Han-âbâd'da bulunan bir «kaltuk» (boynuz şeklinde kahdeh. Res. 10), «Bin-dal» tezyînâtı ile, Türk uslûbunda görülmekle beraber, belki sırlama tekniği bakımından, Gulyamov tarafından, T'ang devri Çin eserlerine benzetilmiştir. Sırlama tekniğinin Doğudan geldiğine işaret olarak, Taşhocaev, beş-renkde sır akıtmak şeklindeki tekniğin Türkistanda mevcûdiyetine dikkati çekmektedir. Türk madenî «idiş»'lerinin tesiri ile, çanaklar da onlara benzetilmek isteniliyor ve Uygurlarda mevcûd, savat işine benzer tezyînât çanaklara tatbîk ediliyordu: **sgraffito** usûlu ile çizilen kazma tezyînâta, başka renkde, boya akıtılıyordu. İslâmiyetin Karluk çevresine yayıldığı ve bu muhîtte yetişen Türk-İslâm feylesofu Fârâhî'nin doğduğu IX. yüzyılda, Kûfi arabça yazının taklîdi olan motifler, sırlı keramik çanakların kenarını süslemeğe başladı (Res. 33, 34, 36).

Karluk'ların devâmı olan Hâkânî Türk (840-1220) devrine geçmeden, bulunduğumuz Kuzey-batı Türkistanın az şimâlindeki Oğuz Yabgusu'nun başkenti Yañgı-kent ve civarındaki şehirlerin keramik eserlerinden bahs etmek gerekmektedir. Oğuz Yabgusunun başkenti Yañgı-kent ve civârında araştırma yapan Tolstov, şu neticelere varmışdı: Oğuz şehirleri, Barthold'un sanmış olduğu gibi, X. yüzyılda değil, Kök-Türk devrinde, VI.-VII. yüzyıllarda inşa⁹⁸ edildiği için, burada da Kök-Türk ve Karluk keramiği bulundu⁹⁹. Tolstov, aşağı-

95 Bernştam, *MIA*, XIV, 129. Ageeva-Patseviç, 193.

96 Lotus goncasının Buddhist ve İslâmî şekilleri: Esin, «Kara-hanlı sanatı...» 109, lev. III/2 ve 128. Yine bkz. Taşhocaev, 145. Erdini, üç erdini, hua, kaltuk, moncuk, tügsin, yinçü, yinçü tiziği, yip: Clauson, s.v. «Tügsin» motifinin Buddhist sanatında manâsı: Esin, «Büke», 91, not 84'de.

97 Bkz. yuk. not 95'de verilen kaynaklar ve Taşhocaev, 9-10, 14-15. Taşkend'de bulunan «kaltuk»: Gulyamov, 43 ve res. 16. Uygurlarda savat işi: *KT*, 156 ve not IV/82'de verilen kaynaklar.

98 Tolstov, «Goroda Guzov», 70.

99 Ibid., 67-70.

yukarı hemzamân, iki cins keramik kayd etmişdi: bunlar Bernştam ile Ageeva ve Patseviç'in¹⁰⁰ Batı-Türk göçebe mezarlarından çıktığını tesbit ettikleri, Keñeres geleneğine bağlanan, parlatılmış, veya cilâlanmış al renkde keramik¹⁰¹ ile, çok süslü Karluk keramiği idi¹⁰².

Ticâret ve göçler yolu ile, Türkistan keramik sanatının, Kök-Türk Kaganlığına tâbi illerden, Asya ile Avrupa sınırlarında, Hazar Hakânlığı¹⁰³ ve Avrupa Oğuzları muhîtime¹⁰⁴ yayılması keyfiyeti, Selçuk'un babası Dukak'ın Hazar Oğuzlarından olduğu rivâyeti ışığında, alâka çekicidir. Türkistan keramik geleneğinin batıya, Etil kıyılarında Bulgar'a¹⁰⁵ ve güneye, Selçukluların takib ettiği yoldan, fakat daha önce, Turan-İrân sınırlarındaki Türk beylerinin merkezlerine, Seistân, Dihistân ve Nişâpur ile Samarra'ya¹⁰⁶ kadar ilerlemesi de araştırmaya değer bir mevzûdur. Ancak bu konular, bizi merkezî Türk mntikasından ayıracağından, bunları yana bırakmak gerekmektedir.

«Hâkânî Türk»¹⁰⁷ devrinde, Bernştam'a atfen, yukarıda kaydedildiği gibi, motifler, teknik, uslûb ve zevk bakımından, Uygur-Karluk sanatının İslâmî vecheli bir devâmı idi¹⁰⁸. Buddhism ve başka dînler ile alâkalı motifler, yeni manâlar alarak, muhâfaza edildi. Sâ-mânî devrinde, Türkistan kumrusu dışında, tamâmen unutulmuş figüratif unsurlar, masal konuları, vechesinde, veya Türk beylerinin

100 Bkz. yuk. not 42.

101 Bkz. yuk. not 96.

102 Bkz. yuk. not 100-101.

103 Orta Asya sırlı keramiklerinin Hazar iline, VIII-X. yüzyıllarda vardığını Şelkovnikov, a.g.e.'de tesbit etti.

104 Peçenek ve Batı Oğuzlara atf edilen bazen damgalı keramik: M.I. Artamonov, *Istoriya Hazar* (Leningrad, 1962), 314. S.A. Pletneva, «Torki i Polovtzi Yujnoruskix stepax», *MIA*, LXII, M. 1958, res. 3/4, 5. Dukak: Togan, XXVII ve 143.

105 Etil Bulgar'ında Orta Asya keramiği: bkz. Şelkovnikov.

106 Türkistanın cenûbunda, M. VI-X. yüzyıllarda, Türk beylerinin hâkim bulunduğu merkezlerde (bkz. *KT*, 121-22, 143-45 ve not IV/33-37, V/16, 129'da verilen kaynaklar). Çin ve Doğu Türkistan tarzında sırlı keramik: Andrews, 332-33. Samarra ve Nişâpur keramiği için bkz. A. Lane, *Early Islamic pottery*, 10-13.

107 Bkz. yuk. not 60.

108 Bernştam, *MIA*, XIV, 130, 133-37. *Id.*, *MIA*, XXVI, 258. Ageeva-Patseviç, 188-196. Zadneprovskiy, 224-39.

heraldik ongunları olarak, Hâkânî Türk sanatında yine belirir¹⁰⁹. Başka Hâkânî sanatı kollarında olduğu gibi, keramikde de, figüratif motifler, gittikçe nebâtî ve hendesi şekillere dönüşecektir¹¹⁰.

Hâkânî devrinin büyük yeniliği, arabça hat sanatının, ilk önce, uzun elif ve lâm harfleri ile tebârüz eden celî nisbette Kûfi, sonra Sülûs ve Neshî uslûbdaki, parlak gelişmesi, keramik eserlerde de, bilhassa mimâride tezâhür etti (Res. 36, 45, 46, 50)¹¹¹.

Bernştam'ın tabîri ile, «Orta Asya'nın en büyük medeniyetlerinden biri» (*MIA*, XIV, 133) olan Hâkânî devrinde, şehirler çoğaldı, sanatkarlar birlikler ve mahalleler kurdular. Böylece keramik sanatı, daha geniş çapta icrâ edildi. Sırlı keramiklerin¹¹² zirveye eriştiği Hâkânî Türk devri hakkında, Taşhocaev, târihî vesîkalara ve kimyevî tahlillere dayanan bir araştırma yapmıştır. Netîceler şöyle hülasa edilebilir. Toprak olarak al balçık, Uygur türkçesi tabîri ile «kızıl titig» ve ak kil kullanılıyordu. Bu toprakların süzülmesine «çölmek» deniyordu ki, «çölmek» tabîrimiz bunun *métathèse*'i sanılır. Terkîb olarak, kullanılan topraklarda, bizim «Çakmak taşı» ve Türkistanlıların «Ok taş» dediği quartz (S² O³)'dan ezilen bir kum, bugünkü adı ile «Ok kum», % 50 nisbetinde idi. Aluminium oxid (Al² O³), veya Demir oxid'i (Fe O³) nisbeti, toprak ve boyaların ak, veya al rengini tayin ediyordu. Kalan başka halîtalar, az nisbette idi. Ak ve al astarlar (*engobe*'lar) da bu topraklar ile yapıyordu. Kara *engobe* için Manges oxid'i çoğaltılıyordu. İkinci *engobe*, ancak Ok kum ile, yapıyordu. Sır-altı boyaların terkîbini Taşhocaev şöyle vermektedir: ak boyada, Ok kum % 70, Aluminium oxid % 13 nisbetde idi. Al ve kara boyaların terkîbi, *engobe* ile, eş idi. Kahve-rengi boyada, Ok-kum % 42'ye inmekde, Manges oxid'i % 16'ya çıkmakta idi. Aluminium, demir ve Ok-kum'un ayrı nisbetlerinde karışması ile, fıstıkî-altın boya elde ediliyordu. Bunlara kurşun oxid'i ilâvesi ile, *lustre* tesiri veriliyordu. Sır lüzûcâtında, kurşun oxid'i % 60 nisbetine çıkıyor, Ok-kum ise % 30'a düşüyordu. Renkler yine aynı renkli topraklar katılarak, sarı renk ise bakır

109 Söz konusu keramikler: bkz. yuk. not 93-96. Heraldik ongunlar: *KT*, 169'da verilen kaynaklar.

110 Bkz. *KT*, 170.

111 *Ibid.*

112 Bernştam *MIA*, XIV, 137. Taşhocaev, 10-15. Çölmek: Kadri, s.v. Kızıl titig: Toalster, satır 150.

oxid'i ile hâsıl oluyordu. Çinko oxid'i ilâvesi ile sır donuklaşıyordu. «Hâkânî Türk» devri sırlı keramiklerinde, üst-üste dört kat sır sürülmekte idi.

Bernştam ve Taşhocaev, Hâkânî sanatkarlarının sır-altı resim yaptığını tasavvur ederken, Kâşgârî¹¹³, Çin tarzında, mineli, pişerken akmayan cinsden, sırüstü resimler yapıldığı hissini uyandıran şu ifâdede bulunmaktadırlar: «Sır: çini çanaklar üzerine fışkırtılan lüzûcât. Daha sonra, üstüne nakş edilir». Bu cins çanaklara «sırlı ayak» deniyordu. Türkçe «sal» denen, nebâtî Çin cilâsı için de, Kâşgârî aynı şeyleri söylemekde, ancak «sal»'ın hem çini, hem başka, yanî muhtemelen tahta kâseler üzerine fışkırtıldığını ifâde etmektedir¹¹⁴. Hâkânî devrinde, pişmiş toprak'dan mimârî kaplamalarına da «sal» denen Çin nebâtî cilâsına benzer bir cilâ sürülmüş olduğu, Rempel¹¹⁵ tarafından müşâhede edilmiştir.

İslâmiyetin, âbidelerin cebhelerindeki **figuratif** unsurları arka plana atması ile, Sâ mânî devrinden beri, Türkistan sanatı, tezyînât olarak, tuğla ile **mosaik** tekniğine ehemmiyet vermişti. Hâkânî mimârîsi bu usûlu geliştirecek, haç ve «kelebek»'e benzetilen kesme tuğla motifler ile tebârüz etti¹¹⁶. Türkistan'da esâsen mevcûd tuğla **mosaik** tekniği, Daya Hatun ribât'ının erken devirden cebhelerinde görüldüğü üzere, tuğlalar ile Kûfî yazılar teşkil etmek için de, Hâkânî Türk devrinde yapıldı¹¹⁷. Karluk sanatının iç ve dış mimârî kaplamaları için kullandığı süslemeli kaymak-taşı ile pişmiş-toprak kaplamalara (Res. 48), Hâkânî devrinde devâm edildi (Res. 49) ve yeni bir unsur olarak, Arab harfleri ile kitâbeler ilâve oldu (Res. 50).

113 Kâşgârî, varak 163'de sır-üstü nakış yapıldığı hissini veren ifâde :

«سر : لزوجات تحذ من الفرا فيلطنح بها القصاع الصينيه ، ثم ينقش عليها

سرنغ ايق : ای قصعه ملطنحه بها منقشه»

Ancak, sır sürmek yerine, sır ile kirletilmek manâsına gelen *lataha* tabiri kullanılmaktadır ki, B. Atalay, tercemede (II/246) bunu «kaba sır» (sürüldü) olarak anlamıştır. Fakat *lataha*, teknik bir usûl olarak «fışkırtmak» manâsına da gelir ve Clauson böyle terceme etmiştir (bkz. «Sır» maddesi).

114 Kâşgârî, varak 513.

115 Rempel', 160.

116 Esin, «Böri Tigin...», 48, lev. IV/b.

117 «Türk sanat târihinde Kara-hanlı», 127 ve lev. IV/2, 5.

Üzkend'deki XI.-XII. yüzyıllardan Hâkânî türbelerinde¹¹⁸, olduğu gibi, iki seviyede mimârî cebhe tezyînâtı da yapılyordu: alt seviyede, **agrafitto** tekniği ile çizili kaymak taşı, veya **terracotta**; üst seviyede tuğla **mosaik**'i bulunuyordu. Hâkânî cebhe tezyînâtı o kadar ince idi ki, mimârî şekillere ağırlık vermeden, bir tentene gibi, sanki şeffâf kalmakta idi.

Hâkânî Türklerinin bir katkısı da, Doğu Türkistanda mevcûd sırlı **mosaik** kaplamaları¹¹⁹, İslâm sanatına teşmîl etmek oldu¹²⁰. Satuk Bugra Han, 926 sıralarında, Kâşgâr'da İslâm'ı kabûl etmeden önce, Buddhist kültüründe olan bu ilim tapınaklarında, yeşil renkte, kabartmalı ve sırlı keramik'in kullanıldığı kaydedilmişti¹²¹. «Hâkânî Türk» sülâlesinin İslâmî devredeki bu ilk başkentinden sonra, ikinci bir başkent olan Fargâna'daki Üzkend'de de, bulunan, yine yeşil renkte ve sırlı bir mimârî keramik parçası, Bernştam tarafından neşr edildi¹²² (Res. 38). Yine Hâkânî'lerin ikinci başkentlerinin Suyâb-Balasagun'un bulunduğu kuzey-batı Türkistan'da, Çu vâdîsinde, güney-batı Türkistana daha geç gelen cinsden, mimârîde kullanılmış sırlı keramik ve hatta sırlı keramik **mosaik**'i bulunmuştur¹²³. Çu vâdîsindeki sırlı keramik **mosaik**'ine benzer, yeşil ve ak renkte, yıldızlı kaplamalar, Hâkânî başkenti Üzkend'de de bulunmuştu. Ancak, Zadneprovskiy, bunların Hâkânî devrinden olabileceğine ihtimâl verememişti. Muhtemelen Üzkend üzerinden, sırlı mimârî kaplamaları, Tirmiz'a da varmış idi, çünkü Sultan Sâdât külliyesindeki Hâkânî devrinden türbede de, sırlı keramik kalıntıları bulundu. Buğârâ'da ise, sırlı mimârî kaplamaları, ancak XII. yüzyıl yapılarında, Mağak-i 'Attâr türbesinde ve Hâkânî hükümdârı Arslan Han'ın 1127'de yaptırdığı Uluğ-minar'da başlamakta idi¹²⁴. Samarkand'da, Hâkânî sülâlesinden Hüseyin-oğlu IV. İbrâhim Kılıç Tamgaç Han'ın (H. 524-601/1178-1204) sarayında¹²⁵ ise, süslemeli ve sırlı keramik-

118 *Ibid.*, 129 ve lev. Va/4. *KT*, 170.

119 Bkz. yuk. not 58-68.

120 Bernştam, *MIA*, XIV, 137.

121 Bkz. yuk. not 68.

122 Bernştam, *MIA*, XXVI, sahife 260 karşısındaki levha.

123 Tirmiz ve Çu vâdîsi : Grajdankina-Rahimov-Pletnev, 20 ve res. 10.

124 Rempel', 160.

125 N.N. Fedorov, «K veprosu o poslednem Karaĥanidskom dvortze na Afrasiabe», *SA* (1965/3).

ler bütün duvarları kaplamıştı. Yer döşemeleri ve su arıkları ile bo-rular bile, sırlı keramikden idi. Bu hükümdârın Afrâsiyâb (eski Sa-marķand)'daki türbesinin kapısına âid, merkezî gülü mavî sırlı, piş-miş toprak'dan bir kaplama, hâlen Samarķand Müzesindedir¹²⁶ (Res. 53). Bu ve hemzamânı diğer eserlerden, Hâkânî sülâlesinden Tıga Tigin'in¹²⁷ 1091-95 sıralarında, Tirmiz'de yaptırdığı Hâkîm Tirmizî türbesinin iç kubbesindeki (Res. 45) ve Kuzey-doğu Türkistanda, bir evin içindeki¹²⁸ (Res. 47) kaymak-taşı duvar tezyînâtından anla-sıldığına göre, XI. yüzyılın sonunda, dekor da değişmiş bulunuyor-du. Karluk devrinde ayrı ve müstakil duran motifler (Res. 48), XII. yüzyılda, bin-dal helezonları ile birbirine bağlanmış bulunuyordu (Res. 45, 47).

Hâkânî Türk keramik sanatı, kuvvetinden bir az kayb edip, za-râfetin zirvesine ilerlediği son safhada, Kara-Hitaylı'ların, Selçuklu-ların, Hvarizmsâhların ve en nihâyet, 1212-20'de, Mogolların istilâ-ları arasında, sona erdi. Fakat, Hâkânî keramik sanatının günümü-ze kadar yaşayan âbideleri, bütün İslâmî Türk haleflerine feyz ver-miş olduğuna şâhiddir. 22.5.1979.

126 Rempel', 164.

127 *KT*, 170 ve lev. CXV/c.

128 Nusov, res. 4.

KISALTMALAR VE MÜKERRER GEÇEN ESERLER LİSTESİ

A. : Ankara.

AA. : Alma-ata

E.I. AGEEVA, 1) «Baba-ata» : «Raskopi na gorodişçe Baba-ata», *TIIAEANK*, 14 (A.A. 1962). 2) «Sır-darya» : «Opit klassifikatsiz keramiki gorodov i poseleniy Sır-darı i Kara-tau», *KSIIMK*, XXVIII, (M. 1949).

E.I. AGEEVA - PATSEVIÇ, «İz istorii osednix poselenii i gorodov yujnogo Kazaxstana», *TIIAEANK* (AA., 1958).

I. AHRAROV, *Drevniy Taşkent* (T., 1973).

K.A. AKIŞEV - K.M. BAYPAKOV - L.B. ERZAKOVIÇ, *Drevniy Otrar*, (AA. 1972).

AL'BAUM, *Balañik-tepe* (T., 1960).

F.H. ANDREWS, *Central Asian Museum, New Delhi, Descriptive catalogue of antiquities recovered by Sir Aurel Stein in Central Asia and Kansu* (Delhi, 1935).

K.M. BAYPAKOV - L.B. ERZAKOVIÇ, *Drevnie goroda Kazaxstana* (AA., 1977)

F. BERGMAN, *Archaeological researches in Sinkiang*, (Stockholm, 1939).

A.N. BERNŞTAM, 1) *MIA*, XIV : «Trudi Semireçenskoy arxeologičeskoy ekspeditsii Çuskaya dolina», *MIA*, XIV, (M. 1949). 2) «Istoriko-arxeologičeskie oçerki Tsentral'nogo Tyan'-şanya i Pamiro-Alaya», *MIA*, XXVI (M., 1952):

BSM : bkz. Le Coq.

G. BOROVIKA, «Arxeologičeskoe issledovaniya srednego teçeniya reki-Toli», *Severnaya Mongolia*, II (Leningrad, 1927).

G.A. BRIKINA, *Karabulak* (M. 1974).

CHENG-TÊ K'UN, 1) *Chou China* (Cambridge, 1973). 2) *Shang China* (Cambridge, 1960).

G. CLAUSON, *An ethymological dictionary of pre-Thirteenth century Turkish* (Oxford, 1972).

W. EBERHARD, *Çin târihi* (A., 1947).

E. ESİN, 1) *BMTS*: «Burkan ve Mani çevrelerinde Türk sanatı», *TKEK*, seri II, cild I/â (I., 1972). 2) «Böri Tigin Tamgaç Bugra Kara Hâkân Birinci İbrâhîm'in (H. 444-60/1052-68) Samarqand'da yaptırdığı âbideler», *Sanat Târîhi yûlhîjî*, VIII, (I., 1979). 3) «Büke», *Cultura Turcica*, V-VII (A. 1968-70). 4) «Fârâbî'yi yetiştiren Kengeres kültür çevresi», *İslâm tedkikileri dergisi* (I., 1977). 5) «Gök ve yer», *Türk kosmolojisi* (I., 1979). 6) *KT*: *İslâmiyetten önceki Türk kültür târihi ve İslâma giriş* (I., 1978). 7) «Ötüken-yış», *N. Atsız Armağanı* (I., 1976). 8) «Türk kubbesi», *Selçuklu araştırmaları dergisi*, III (A., 1971). 9) «Türk sanat târihinde Kara-hanlı devrinin mevkiî», *VI. Türk Târîh Kongresi bildirileri*, (A., 1967).

N.N. FEDOROV, «K voprosu o posledntzem Karaxanidskom dvortze na Af-rasiabe», *SA* (1965/3).

M. GABORI, «Compte-rendu d'un voyage d'étude en Mongolie», *Archaeologi-cai Ertesitö*, 87 (Budapest, 1960).

N.S. GRAJDANKINA - M.K. RAHİMOV - I.E. PLETNEV, *Arxitekturnaya ke-ramika Uzbekistana* (Taşkent, 1968).

G.V. GROGOR'EV, «Gorodişçe Talu-barzu», *TOVGE*, II, (Leningrad, 1940).

YU. S. GRIŞİN, «Drevnie pamyatniki srednego teçeniya r. Onona», *Mongol'skiy arxeologičeskiy sbornik* (M., 1962).

A. GRÜNWEDEL, «Berichte über archaologischen Arbeiten in Idikutshahri in 1902-1903», *Abhandl. d. Bayerischen Akad. d. Wiss.*, XXIV/2 (München, 1905).

YA. G. GULYAMOV, *Drevnosti Taşkenta* (T., 1976).

L. HAMBIS, *Toumchouq I, II* (F. 1961-64).

I: İstanbul

L. JISL, «Kül Tigin anıtında, 1956'da yapılan arkeolojik araştırmaların sonuçları», *Bulleten*, XXVII/107 (A., Temmuz, 1963).

KAĐRÎ (HÜSEYİN KÂZİM), *Büyük Türk lugatı* (I., 1927).

KÂŞGARÎ (MAHMÜD), *Ad-Divân u-luğât it-Turk*, B. Atalay bask. (A., 1941-43).

S.V. KİSELEV, «Drevnie goroda Mongolii», *SA* (1957/2). 2) *MIA*, IX: «Drevnyaya istoriya Yujnoy Sibirii», *MIA*, IX (M., 1949).

L.R. KIZLASOV, *Istoriya Tuvi v srednie veka*, (M., 1969).

KSIIMK: *Kratkie, soobşçeniya Instituta Istorii material'noy kulturii.*

KT: Bkz. Esin.

A.von LE COQ, *Buddhistische Spaetantike Mittelasiens*, III (Graz, 1974).

LIU MAU-TSAI, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken* (Wiesbaden, 1958).

A.X. MARGULAN, *Kazakistan arxitekturası* (A.A., 1959).

B.I. MARŞAK, «Vliyanie tovertiki na sogdiskuyu keramiku VII-VIII vekov», *TOVGE*, V, (Leningrad, 1961).

MIA: *Materiali i issledovaniya po arxeologii SSSR.*

V. NUSOV, *Arxitektura Kirgizii* (Frunze, 1971).

S.A. PLETNEVA, «Peçenegi, Torki i Polovtzi v Yujnorusskix steppax», *MIA*, 62 (M. 1958).

J. PRUŞEK, *Chinese statelets and the Northern Barbarians, in the period 1400-300 B.C.* (Dordrecht, 1971).

G.A. PUGAÇENKOVA - L.I. REMPEL', 1) *Vidayuşçiesya pamyatniki izobrazitel'nogo iskusstva Uzbekistana* (T., 1960). 2) *Istoriya iskusstv Uzbekistana* (M., 1965). 3) «Samarkandskie ocajki», *Iz istorii iskusstva Velikogo Goroda*, (T., 1972).

V.I. RASPOPOVA, «Gonçarnie izdeliya Sogdiytzev Çuskoj dolini», *TKAEE*, IV (M., 1960).

L.I. REMPEL, *Arxitekturniy ornament Uzbekistana*, (T., 1961).

T.I. SENIGOVA, 1) «İkonograficeskoe izobrajenie iz Taraza», *Izvestiya Akademii Nauk Kazaxskoy SSR, seriya istorii, arxeologii i etnografii*, 3 (14) (A.A. 1960). 2) *Sredne-vekoviy Taraz* (A.A., 1972).

A. STEIN, *Serindia* (Oxford, 1921).

B.A. ŞELKOVNIKOV, «Polivnaya keramika Sarkela», *MIA LXXV* (M., 1959).

T: Taşkent

Ş.Ş. TAŞHOCAEV, *Xudojestvennaya polivnaya keramika Samarkanda* (T., 1967).

TIIAELIANK: *Trudi Instituta istorii, arxeologii i etnografii Akad. Nauk Kazak, SSR.*

TKAEE: *Trudi Kirgizskoy arxeologo-etnograficeskoy ekspeditsii.*

J.R.C. TOASTLER, «Die uigurische Xuan-Zang Bibliographie, 4. Kapitel (Giessen, 1977).

TKEK: *Türk Kültürü el-kitabı*

Z.V. TOGAN, *Ibn Faqlâns Reisebericht* (Leipzig, 1939).

S.P. TOLSTOV, 1) «Goroda Guzov», *Sovetskaya Etnografiya* (M. 1947/3). 2) *Khorezm: Auf den Spuren der altkhorezmischen Kultur* (Berlin, 1953).

W. TOMASCHEK, «Centrasiatische Studien, I, Sogdiana», *Sitzungber d. Kaiserl. Akad. d. Wiss. im Wien, Phil. Hist. Klasse*, Bd. 87 (1977).

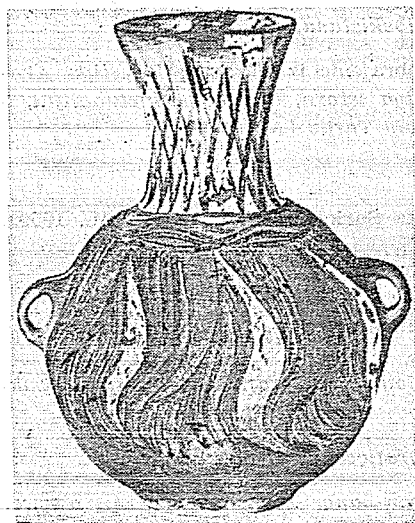
TOVGE: *Trudi Otdela Vostoka Gosudarstvennogo Ermitaja.*

TTAE: *Trudi Tacikskoy arxeologičeskoj ekspeditsii.*

WEN-PI-HUANG, *Tarim vâdisinin arkeolojisi* manâsına çince adı olan bu kitabın mevcûdiyet ve muhteviyâtını bana lütfen Bay Winston Wu bildirdi (M., 1959).

YU. A. ZADNEPKOVSKIY, «Arxeologičeskie raboti v Yujnoy Kirgizii», *TKAEE*, IV (M., 1960).

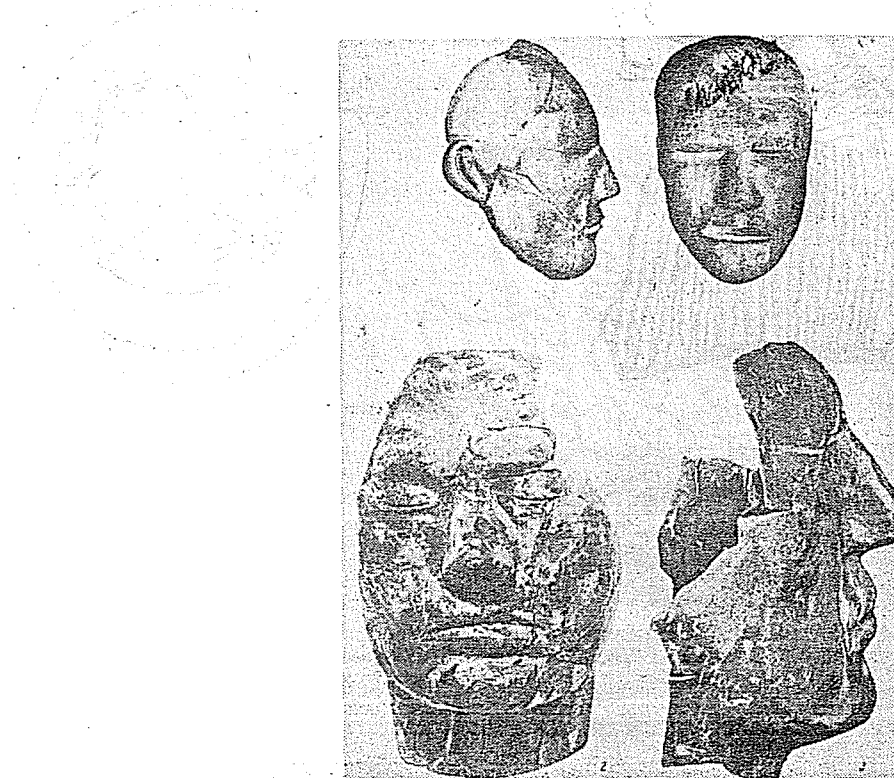
ZDMG: *Zeitschrift der deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft.*

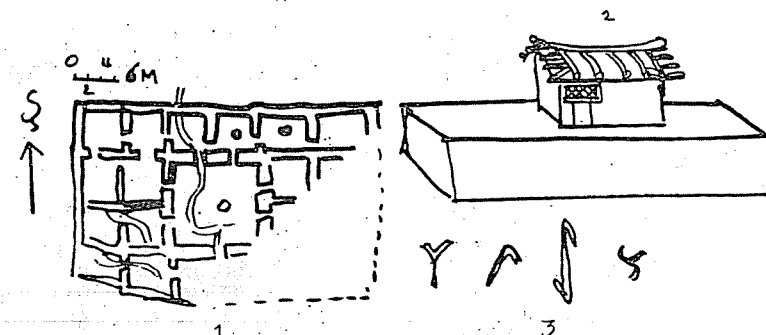
Resim 1

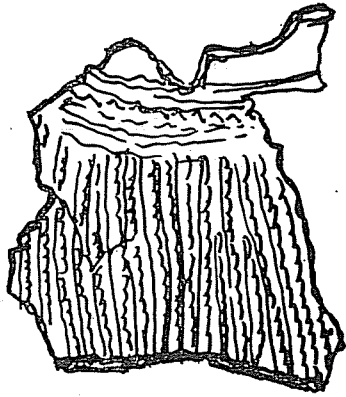
Resim 3

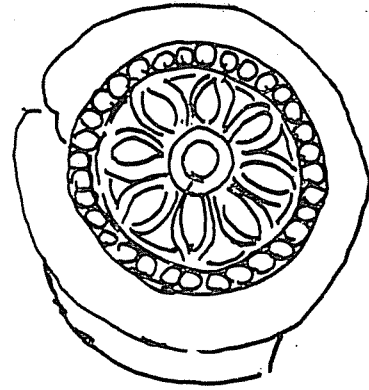
Resim 2

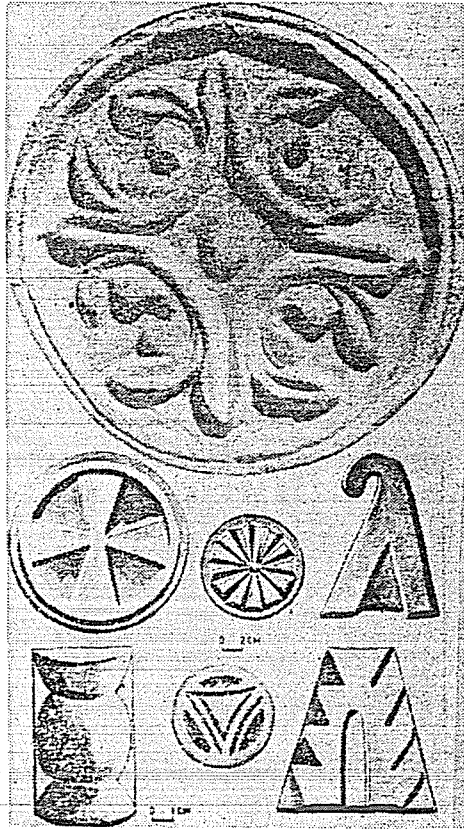
Resim 4

Resim 5

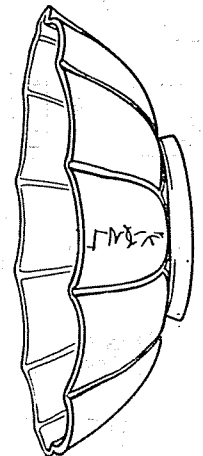
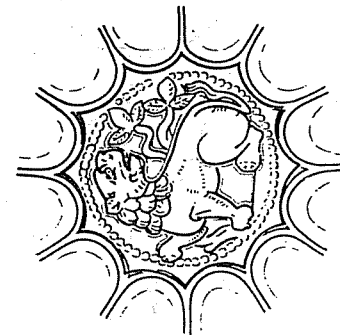
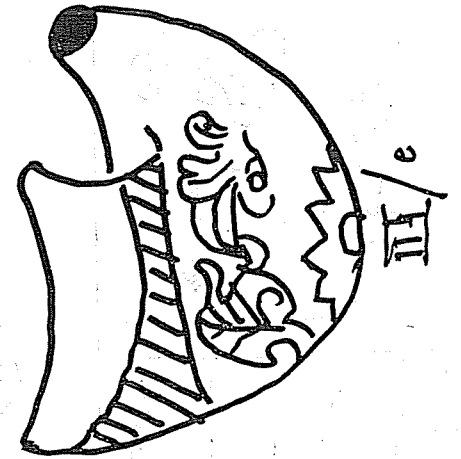
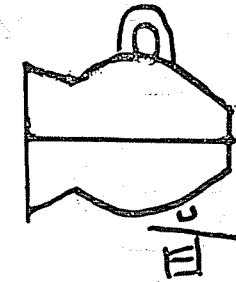
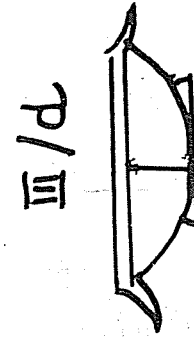
Resim 6

Resim 7

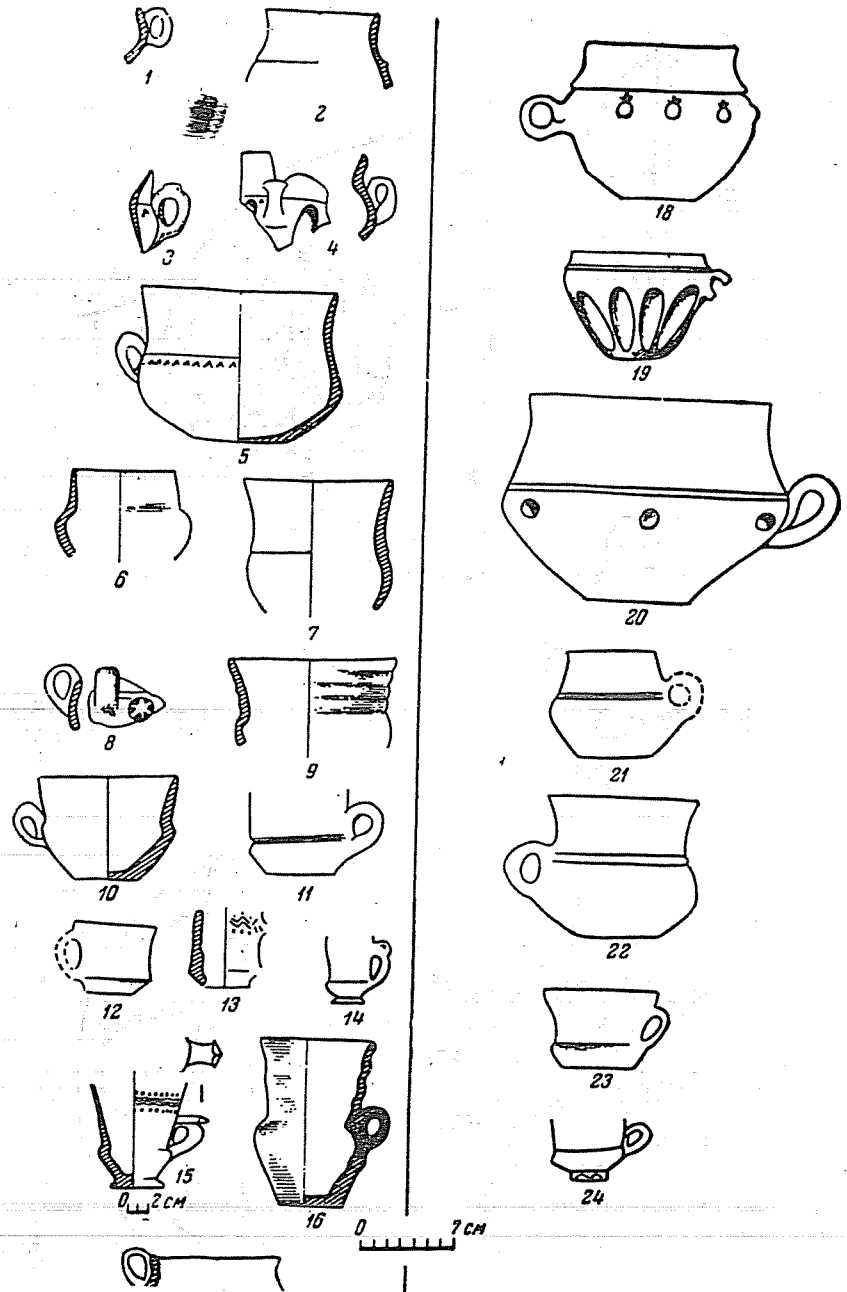
Resim 8

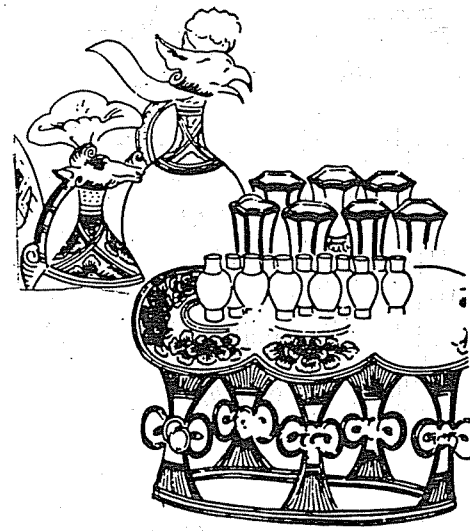
Resim 9

Resim 10

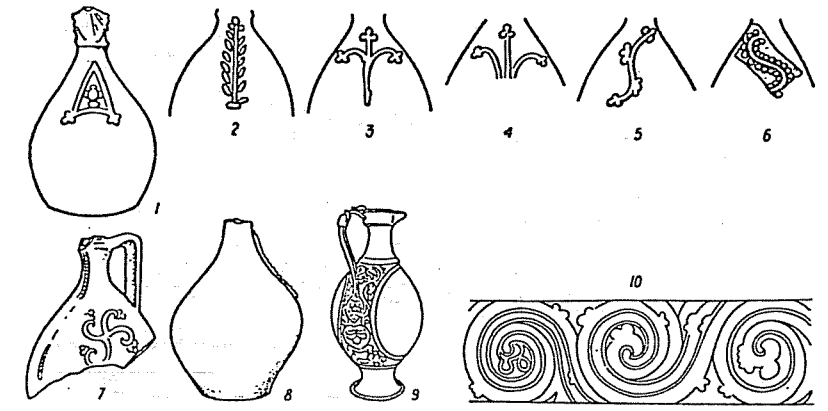
Resim 11

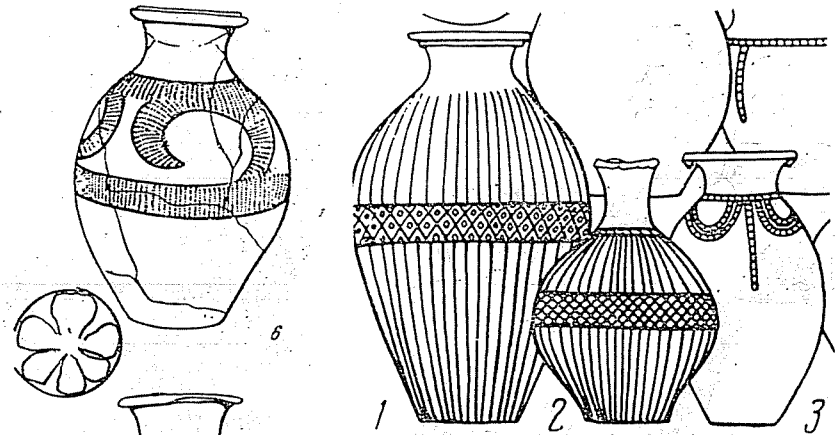
Resim 12

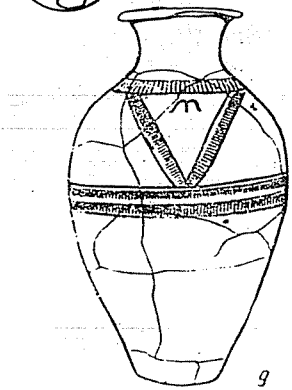
Resim 13

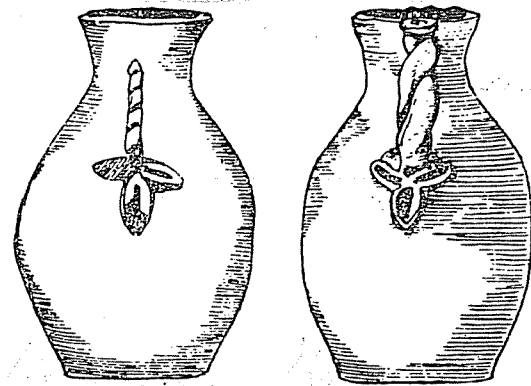
Resim 14

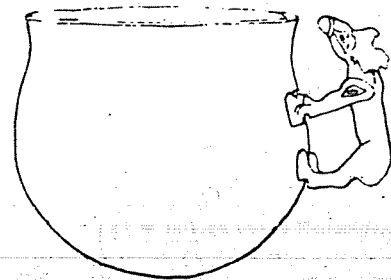
Resim 16

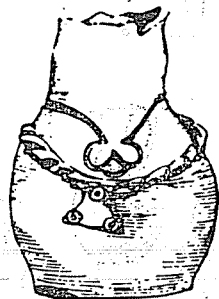
Resim 15

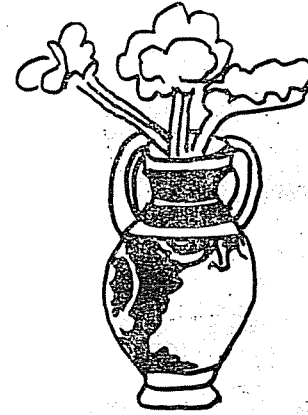
Resim 18

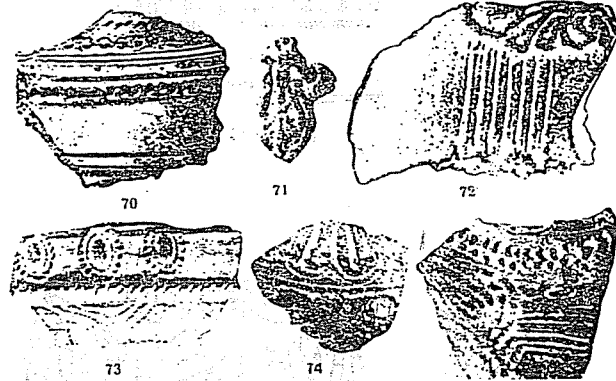
Resim 17

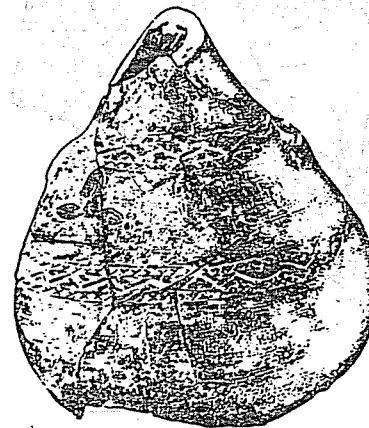
Resim 19

Resim 19

Resim 20

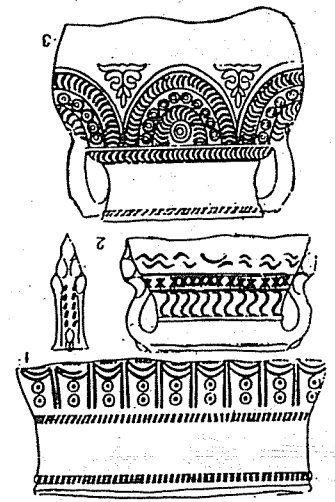
Resim 21

Resim 22

Resim 23

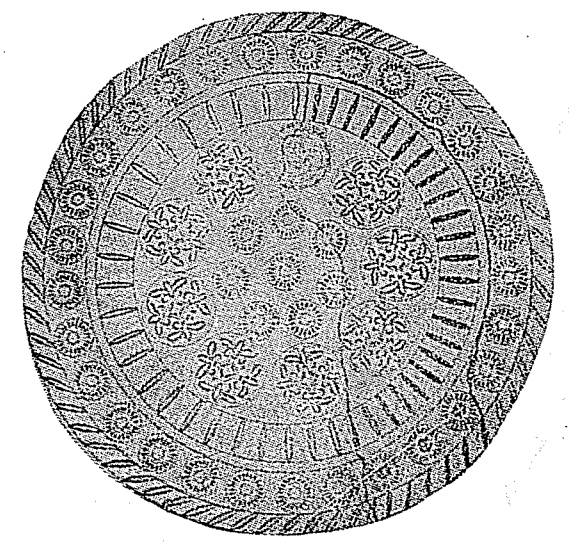
Resim 24

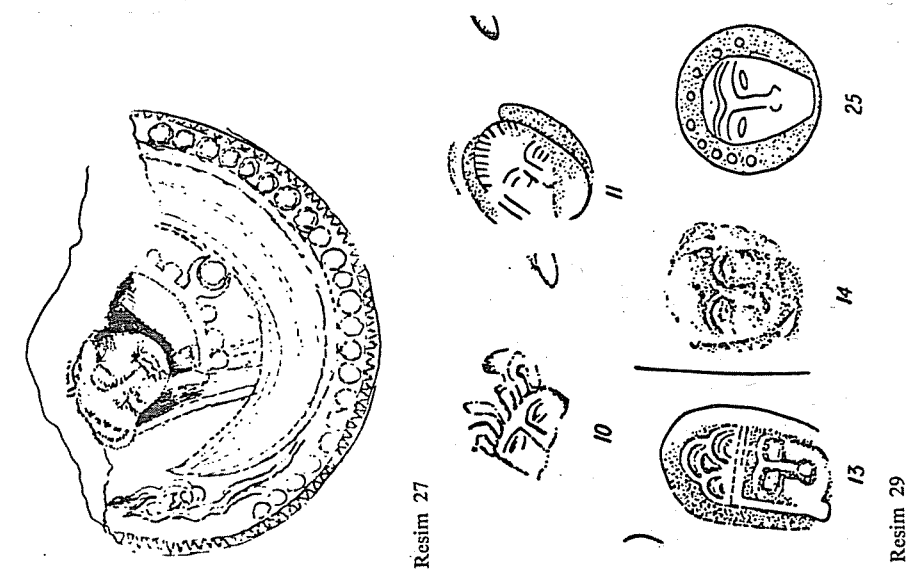
Resim 25

Resim 26

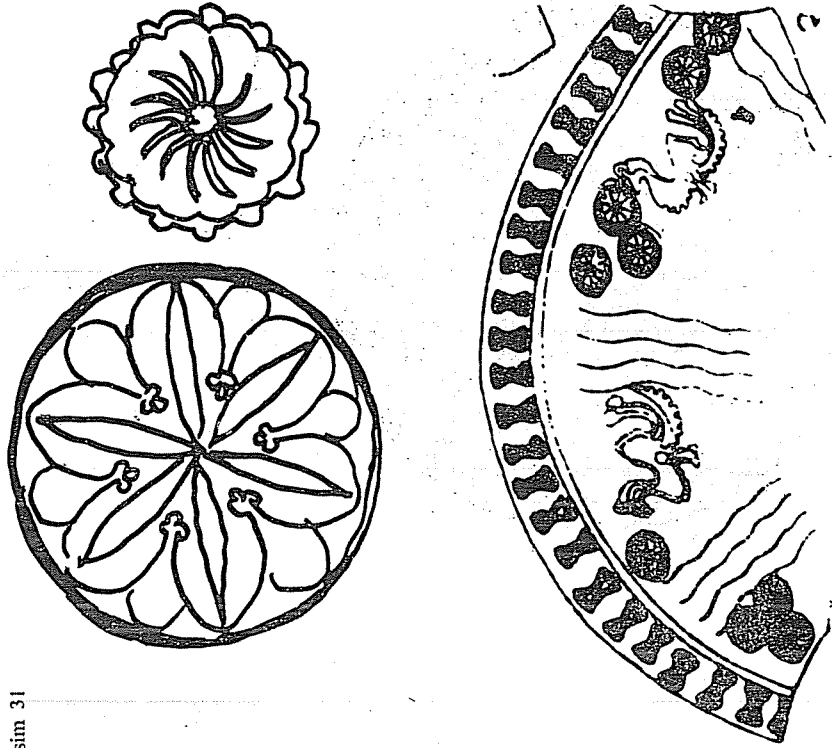

Resim 28

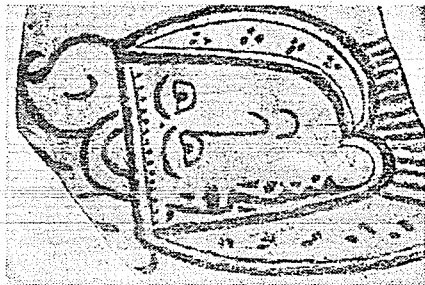

Resim 27

Resim 29

Resim 31

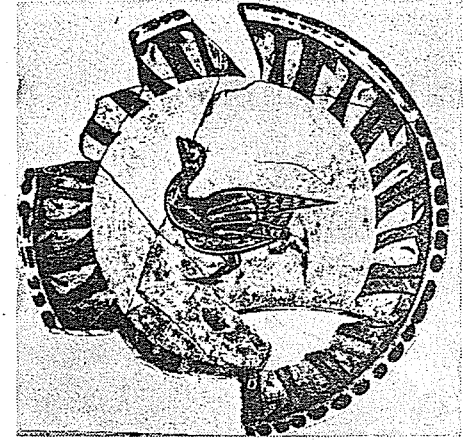
Resim 30

Resim 32

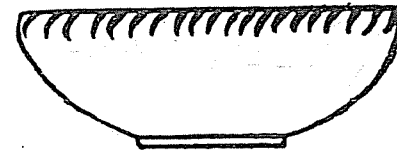
Resim 33

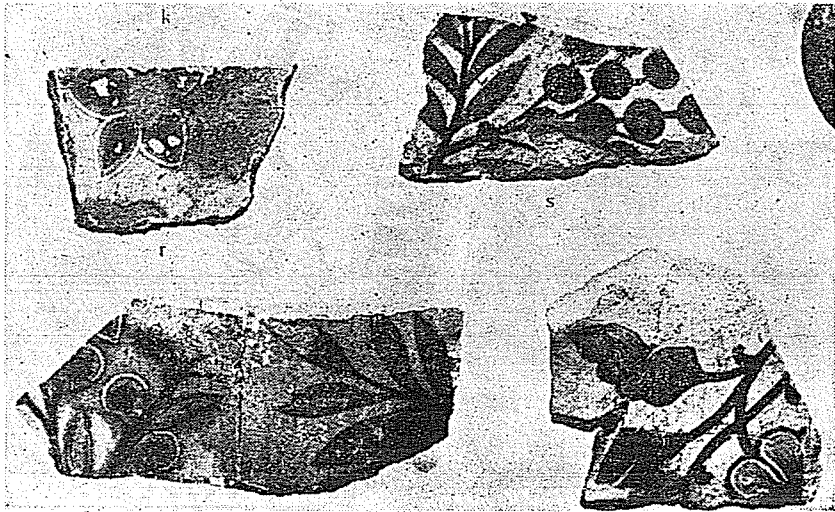
Resim 34

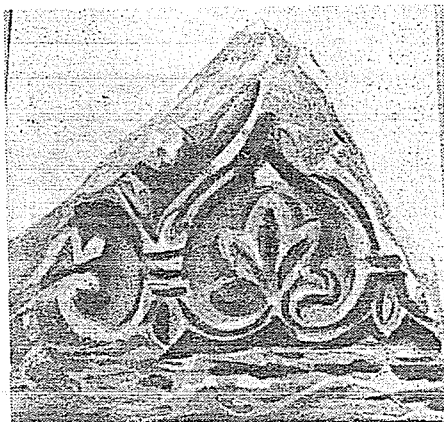
Resim 35

Resim 36

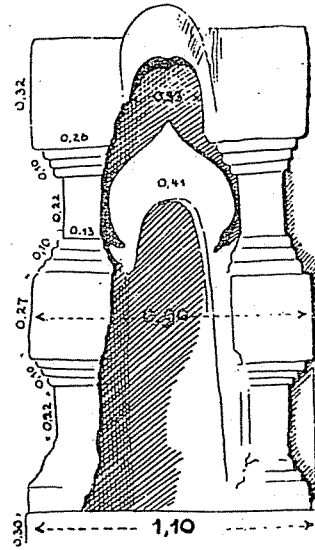
Resim 37

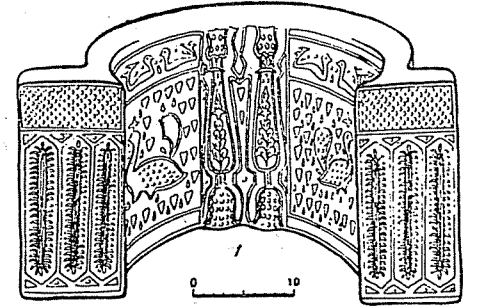
Resim 38

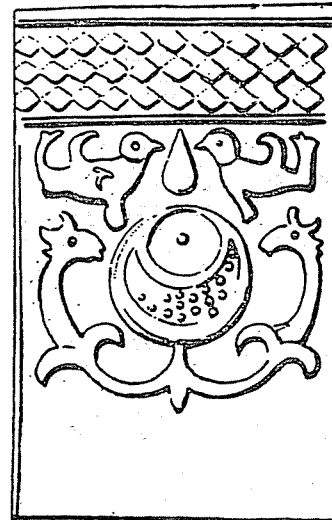
Resim 39

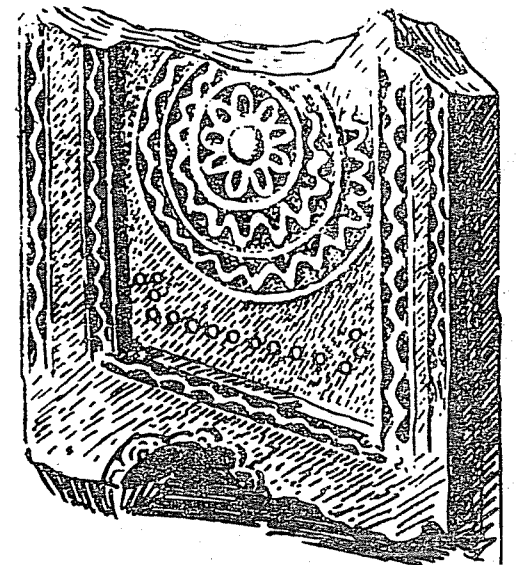
Resim 40

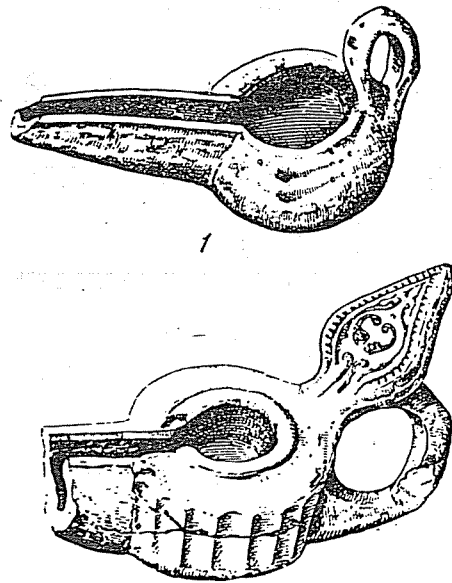
Resim 41

Resim 42

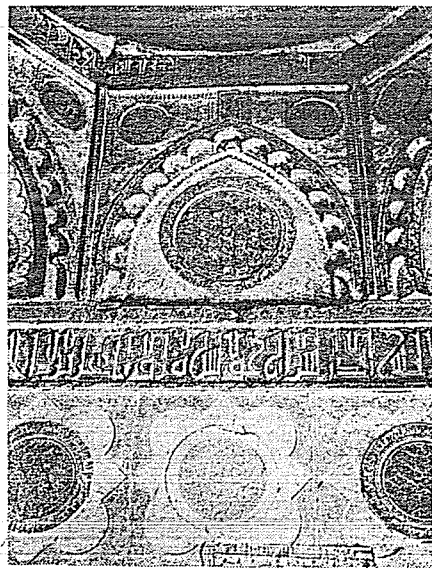
Resim 43

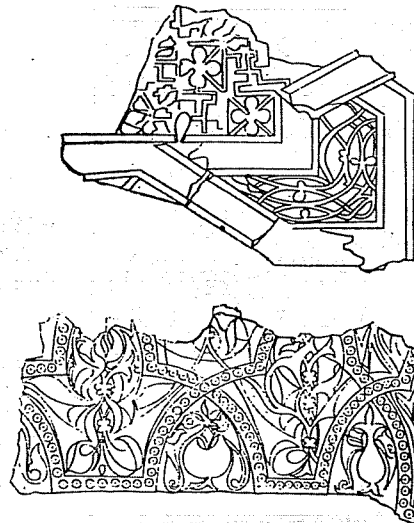
Resim 44

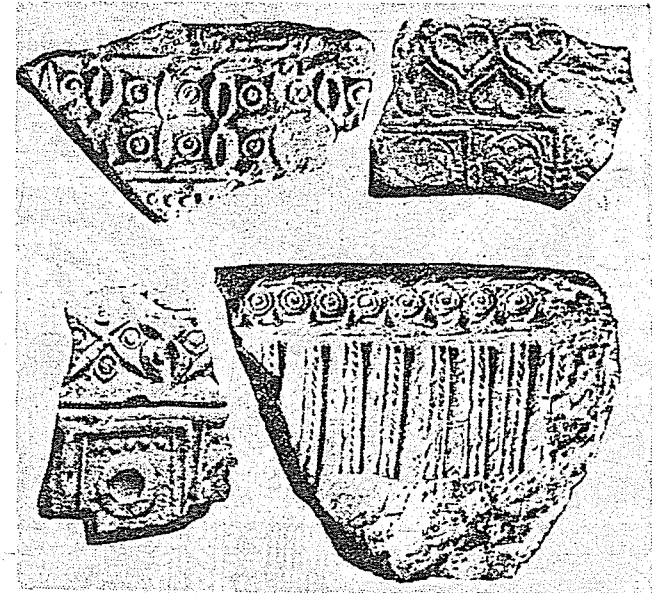
Resim 45

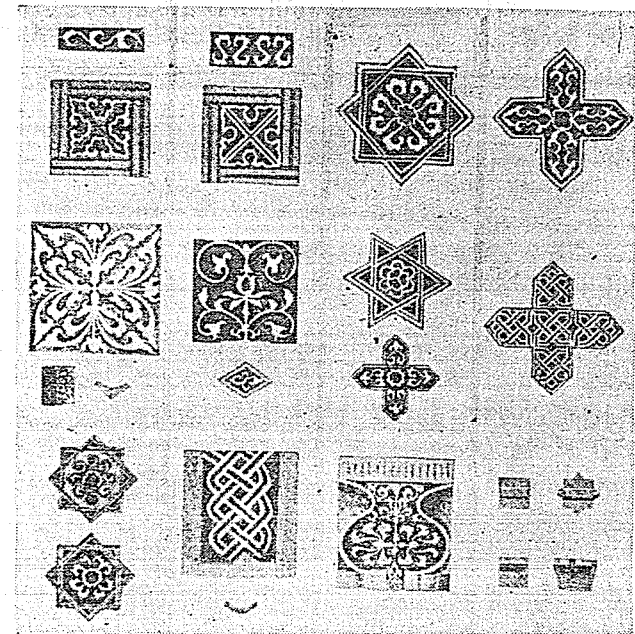
Resim 46

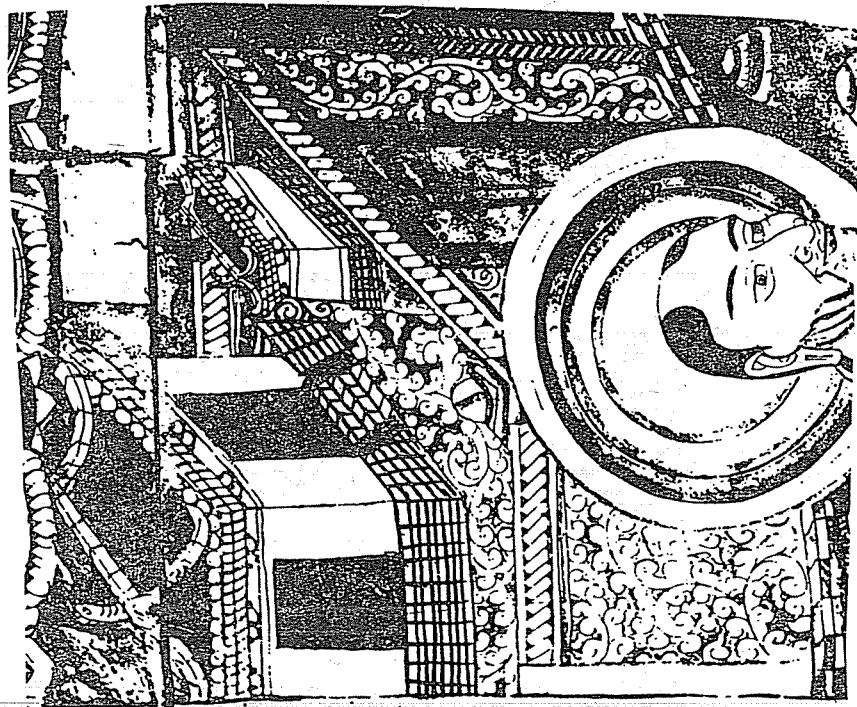
Resim 47

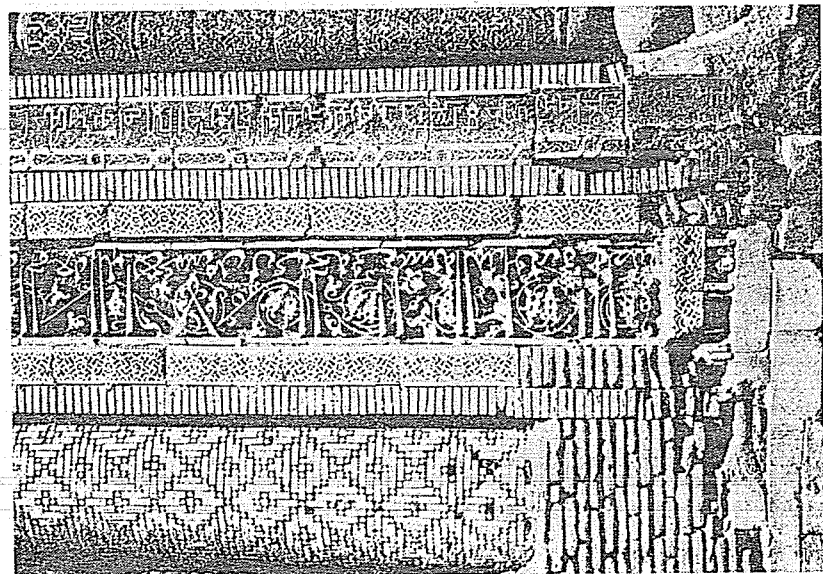
Resim 48

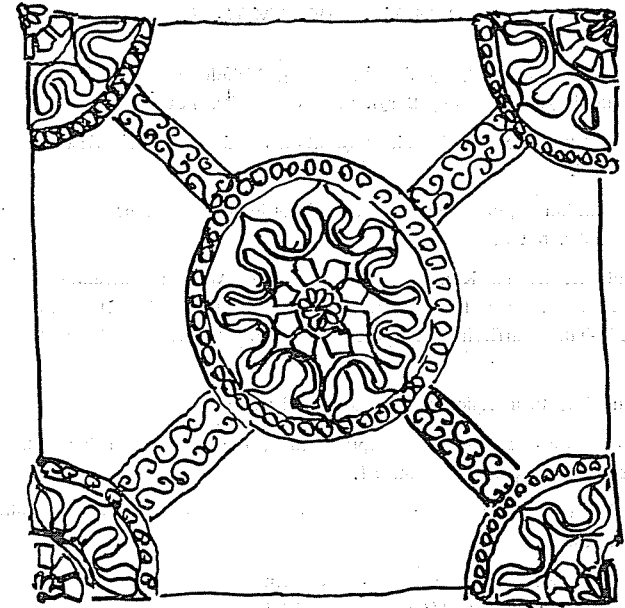
Resim 49

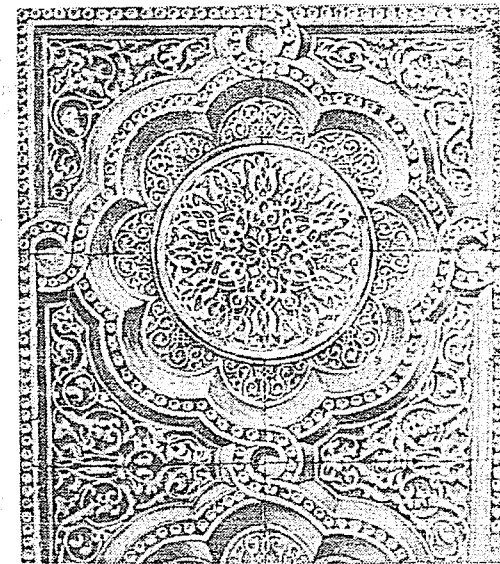
Resim 51

Resim 50

Resim 52

Resim 53

RESİM AÇIKLAMALARI

- Resim 1. Doğu Türkistan'da, Çerçen'de bulunmuş, Milâddan önceki ikinci binyıla atfedilen, al *engobe* üzerine boyalı keramik, Bergman, lev. I. Bkz. not 8.
- Resim 2. Taştık kültürüne âid, boyalı keramik'den ölü maskeleri. Kiselev, *MIA*, IX., lev. XLIII. Bkz. not 18.
- Resim 3. Tonyukuk'un tapınağında, divara asılı bulunan dört tane pişmiş toprak maskeden biri. Gabori'den. Bkz. not 62.
- Resim 4. Milâd sıralarında, Kem ırmağı çevresinde, Abakan vâdisinde yapılan, Çin Han devri tarzında evin planı (1), E. Esin tarafından rekonstitüsyon'u (2) ve evin tuğla ile kiremidlerindeki Kök-Türk harflerine benzetilen damgalar (3). Kiselev, *MIA*, IX, lev. XLV'den. Bkz. not. 63.
- Resim 5. - Resim 4'de tarif edilen yerde bulunan keramik.
- Resim 6. Orkun vâdisinde Köl Tigin tapınağından, dâirevî mimârî keramik tezyînat, belki çatı kiremidi sonu. Jisl'den. Bkz. not. 61.
- Resim 7. Taraz'da (Argu ili: bkz. not 45), Batı Türk devrinden keramik mimârî tezyînatı. Senigova (1972), res. 9.
- Resim 8. Sibirya'da, Kök-Türk harfleri ile yazıların bulunduğu, Kırgız mezarlarından çıkan altın «idiş»'lerden biri. Kiselev, *MIA*, IX, lev. LVI.
- Resim 9. Çinde bulunmuş, Kök-Türk harfleri ile yazısı olan, arslan tasvirli altın «idiş». Marşak, *Sogdiyskiy serebro* (M. 1971), T. 16.
- Resim 10. (III/c) Taşkent Türk Tudun'larının (bkz. not 79) Han-âbâd sarayında bulunmuş, VI-VIII. yüzyıllardan keramik «idiş»'ler. Gulyamov, res. 7. (III/d) Taşkent Türk Tudun'larının (bkz. not 46) sarayı Hanâbâd'da bulunmuş, VI.-VIII. yüzyıllardan kabartmalı ve sarı sırlı keramik'den «kaltuk» (içi boynuzu). Gulyamov, res. 16. Bkz. not 79.
- Resim 11. Batı Türkistan'da, Türk sülâlelerinin hâkim olduğu merkezlerde bulunan, VI.-VIII. yüzyıllardan keramik kadehler. No. 1-16 Türgiş sikkeleri ile birlikte çıkan, Türgiş başkenti (bkz. not 45) Akbeşim-Suyâb keramiğidir. No. 18 ve 24 Kâfir-kale'den; no. 19 Çilek kazılarlarından; no. 20 Afrâsiyâb'dandır (bkz. not 53). No. 21, Uşrûsana ilinde Munçak-tepe'dendir (bkz. not 49). No. 22, Taşkent Türk Tudun'ları saraylarından (bkz. not 46) Ak-tepe'de bulunmuştur. No. 22, Pencikent'dendir. (bkz. not 50).
- Resim 12. Koço'da Kagan sarayından, kuş ve hayvan-başlı «sagrak»'lar (hükümdâra mahsus içki ibriği) ile «ayak»'ları gösteren bir divar resmi. Grünwedel' res.
- Resim 13. Kâşgar'da, Buddhist harâbelerde (M. X. yüzyıldan önce) bulunmuş «kazlayu» (kazbaşı gibi gagalı: bkz. not 66), yeşil sırlı keramik ibrik. Hambis, I, lev. CXIII.
- Resim 14. Batı-Türk devrinden Kâfir-kale (no. 1-6), Argu (no. 8: bkz. lev. VII/b) ve Pencikent (no. 8) «olma»'ları ile mümâsil «kazlayu» (kaz başı gibi gagalı: bkz. not 66) madenî ibrik. Marşak, «Vliyanie...», lev. 10.
- Resim 15. Sibirya'da, Uybat çevresindeki VI.-IX. yüzyıllardan bir Kırgız mezarında çıkan ve biri damgalı olan (no. 9), «olma»'lar. Kiselev, *MIA*, IX, lev. LIV/6-9. Bkz. not 68.

- Resim 16. Sibirya'da, Ulug-Kem çevresinde, Bayan Çor Kagan'ın 750'de yaptırdığı «ordu-balık» tarzında şehirde çıkan «olma»'lar. Kızlasov, lev. II/1-5. Bkz. not 71.
- Resim 17, 18. Argu'da (bkz. not 45) da bulunmuş Karluk devri «olma»'ları. Bernştam, *MIA*, XXI, res. 67 ve 68.
- Resim 19. Uygur harfleri ile türkçe yazılı bayrak dîni üzerinde, bir mabûda, bir hanımın hediye ettiği, iki renkte mavi *engobe*'lu, veya sırlı «olma» ve içindeki mavi lotus çiçekleri. Berlin, Dahlem, Turfan Sammlung, III 6461'den.
- Resim 20. Uygur ilinde (bkz. not 73), Taım vâdisinde bulunan keramik parçaları. Wen-pi Huang, no 70-75.
- Resim 21, 22. Karluk devrine atf edilen, Buddhist (*bodhisattva*) motifli «olma» ve onun büyütülmüş tezyînatı. Bernştam, *MIA*, XIV, lev. LX.
- Resim 23. Taşkent ilinde, Toy-tübe (tepe)'de bulunmuş, Karluk veya Hâkânî Türk devrinden «olma», Pugaçenkova-Rempel', (1960), res. 123.
- Resim 24. Keñgü-tarban'da (bkz. not 47) bulunmuş, Karluk devrinden «olma»'lar. Akışev-Baypakov-Erzakoviç, res. 53.
- Resim 25. Oğuz Yabgusu başkenti Yañgı-kent civârında bulunan, VIII.-X. yüzyıllardan, keramik, Tolstov, «Groda Guzov», res. 13.
- Resim 26. Uşrûsana ilinde (bkz. not 49), Kara-bulak'da bulunan, Karluk veya Hâkânî devrinden, kabartmalı keramik'den «suylug» (matara Suylug: bkz. Toalster, satır 281).
- Resim 27, 28. Taraz'da bulunmuş (bkz. not 45), Batı-Türk veya Türgiş, yahud Karluk devrinden, al *engobe*'lu keramik'den, «ayaklıg tevsi» (ayaklı tepsi)'nin iki yüzü. Senigova (1960).
- Resim 29. Kâfir-kale'de Batı Türk devrinden keramiklerde, hükümdâr tasvirli sikkeler tarzında, sâhiblerinin resmî olabilecek, damgalama başlar. Marşak, «Vliyanie...», lev. II/10-14-25.
- Resim 30. Samarqand Müzesinde bulunan, Batı-Türk, Karluk veya Hâkânî devrinden keramik parçasında, insan başı resmi. Pugaçenkova-Rempel' (1960) lev. 118.
- Resim 31. Semarqand'da bulunmuş, Hâkânî devrinden çanak Taşhocaev, res. 20.
- Resim 32, 33. Keñgü-tarban'da (bkz. not 47) bulunmuş, Karluk devrinden keramiklerden, Tavus kuşu motifli tabak ile, al *engobe*'lu, boynuzlu kadın başı olan, dört-ayaklı «olma». Akışev-Baypakov-Erzakoviç.
- Resim 34, 35, 36. «Hâkânî Türk» devrinden sırlı tabaklar ve kâseler: 34 ve 35 Argu'da (bkz. not 45) bulunmuş ve Bernştam, *MIA*, XIV ile Baypakov-Erzakoviç tarafından yayınlanmıştır. 36, Samarqand'da bulunmuş ve Pugaçenkova-Rempel'in 1965 târîhli eserinde neşr olmuştur.
- Resim 37. Uygur başkenti Koço'da bulunmuş, çiçek ve yemiş boyalı, cilâ sürülmüş, divar keramikleri. Le Coq. *Chotscho*, lev. 66.
- Resim 38. «Hâkânî Türk» başkentlerinden Üzkend'de bulunmuş, o devirden, yeşil sırlı mimârî kaplama parçası. Bernştam, *MIA*, XXVI'dan.
- Resim 39. «Hâkânî Türk» devrinden, başkent Üzkend'de bulunmuş, engobe üzerine boyalı, çiçek motif'li «olma». Pugaçenkovo-Rempel' (1965), 52.

Resim 40. Doğu Türkistan Buddhist külliyelerinden, bir «toyın» (râhib) hücreindeki ocak. BSM, III, res. 14.

Resim 41, 42. Afrâsiyâb (eski Samarqand)'da bulunmuş, Hâkânî devrinden, ocak parçaları. Rempel' res. 4.

Resim 43. Oğuz ilinde, Hâkânî devrinden, bir keramik tandır parçaları. Ageeva, «Baba-ata», res. 37.

Resim 44. Hâkânî başkenti Üzkend'de bulunmuş keramik çırağlar, Zédneprovskiy, res. 54.

Resim 45. Tirmiz'de, Hâkânî sülâlesinden Tıga Tigin'in, 1091-95 arasında, yaptırdığı Hâkîm ut-Tirmizî türbesindeki iç kubbenin kaymak-taşından tezyînâtı. Pugaçenkova-Rempel', (1965), res. 206.

Resim 46. Farğâna'da (bkz. not 48) Sefid-bulan'da Hâkânî devrinden, Şâh Fâzîl Türbesinde, pişmiş-toprak ve kaymak taşından duvar tezyînâtı. A.N. Bernştam, *Arxitektura Pamyatniki Kirgizii* (M. 1950).

Resim 47. Argu'da (bkz. not 45), Talas vâdisinde, Hâkânî devri bir sarayın kaymak-taşından duvar ve tavan tezyînâtı. Nusov, res. 4.

Resim 48. Keñgü-tarban'da (bkz. not 47), Karluk devrinden, pişmiş toprak, mimârî kaplamaları. Ageeva, «Sır-deryâ», res. 21.

Resim 49. Argu'daki Hâkânî başkentlerinden Taraz yanında, o devirden, Ayşe Bibi türbesindeki süslemeli mimârî tuğlalar. Margulan, res. 27.

Resim 50. Üzkend'de 1186 târihli türbenin cebhesinden görünüş. Nusov'dan.

Resim 51. Bir Uygur duvar resminde, «kalık» (yüksek köşk) tasviri. Renkli tuğlalar, alt seddin köşesindeki ince kulede ve «kalık»ların kaidelerinde gözükmektedir. Çatı kiremidleri gök renginde keramik'den, Çin usulünde yarı-üstüvânî şeklindedir ve *lim* denen kalas, kuş başları ile bitmektedir. Le Coq, *Chotscho*'dan.

Resim 52. Uygur başkenti Koço'da çok bulunan, mavi ve yeşil renkte, hafif sırlı, damgalama ile süslenmiş duvar tuğlalarından biri. Le Coq, *Chotscho*, lev. 61.

Resim 53. Hâkânî hükümdarı Hüseyin-oğlu IV. İbrâhîm Kılıç Ulug Tamgaç Han'ın (1178-1204) Afrâsiyâb (eski Samarqand)'daki türbesinden, orta kısmı gök rengi sırlı olan bir mimârî kaplama. Rempel' den.

OSMANLI DEVRİ TÜRK YAPI SANATINDA DAMGALI TUĞLALAR

Semavi EYİCE

Bizans yapı sanatında, araştırmacıları hayli yıldanberi uğraştıran ve hakkında şimdiye gelinceye kadar hayli şey söylenip, makaleler yayınlanan bir damgali tuğla problemi vardır. Başta İstanbul'dakiler olmak üzere çeşitli yerlerdeki Bizans yapı ve harabelerinde bulunan tuğlaların üzerinde değişik biçimlerde yazılara raslanır. Bu yazılar bazen Hıristiyanlık işaretleri, has adlar ve kısaltma olarak yazılmış kelimelerdir. Bugüne kadar bu Bizans tuğla damgaları üzerinde önemle durulmasının başlıca sebebi, yazılar arasında raslanan bazı ad ve kelimelerin İmparatorların adları ve yılları ile ilgili görülme istenmesine dayanır. Fakat böyle bir hipotezin inandırıcı olmadığı anlaşılmıştır¹. Dolayısıyla de tarihi bilinmeyen yapıları, bulunan tuğlalarındaki damgaları ile tarihlemek ümidi zayıflamıştır. Bugün Bizans devrine ait pekçok tuğla damgası çeşidi tanımlanarak beraber, bunların birçoğunun üzerlerindeki yazıları veya işaretleri kesin ve tam bir ayırıma tabi tutmak dolayısıyla de ait oldukları yapıların tarihlenmesine ipucu elde etmek henüz zordur. Şimdiki halde bu Bizans devri tuğla damgalarının desen ve yazı olarak sınıflan-

1 Damgali tuğlalar ile en fazla uğraşan İstanbul'da yaşayan amatör-arkeolog E. Mamboury (1878-1953) olmuştur. Bu konudaki hipotezlerini ortaya koyduğu iki araştırma yayınlamıştır : *Une nouvelle lecture raisonnée des inscriptions de briques byzantines et l'emploi de ces dernières dans la datation des monuments des Ve et VIe siècles*, «Byzantion» XIX (1949) s. 113-125; *Les briques byzantines marquées du chrisme*, «Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire Orientales et Slaves» IX (1949) - *Mélanges H. Grégoire*, IX (1949) s. 449-462; Bizans damgali tuğlaları ile ilgili yeni bazı görüşler için ise bkz. A.M. Maleçkos, *He ennoia ton enepigraphon byzantinon plinthon, Peparagmena (= Actes) du IXe Congrès International d'Etudes Byzantines-Thessalonique*, 12-25 Avril 1953, Athènes. 1955, I, s. 264-273; lev. 53-54.